

ANDREU BELTRAN ZARAGOZÀ

EL VALENCIÀ AL SEGLE XVIII
EDICIÓ I ESTUDI DE TEXTOS
ADMINISTRATIU DE LES COMARQUES
DEL NORD DE CASTELLÓ

VOLUM I

SOCIETAT CASTELLONENCA DE CVLTURA

A la meua dona

SOCIETAT CASTELLONENCA DE CVLTVRA
COL·LECCIÓ FILOLOGIA, II

EL VALENCIÀ AL SEGLE XVIII
EDICIÓ I ESTUDI DE TEXTOS
ADMINISTRATIUS DE LES COMARQUES
DEL NORD DE CASTELLÓ

ANDREU BELTRAN ZARAGOZÀ

EL VALENCIÀ AL SEGLE XVIII
EDICIÓ I ESTUDI DE TEXTOS
ADMINISTRATIUS DE LES COMARQUES
DEL NORD DE CASTELLÓ

Volum I

CASTELLÓ DE LA PLANA
M.CM.XCVIII

Paper ecològic. Procés de blanqueig sense clor
Fibra reciclada 100% post consum.

Copyright by

1998

Dipòsit Legal: I CS-291-1998
ISBN: 84-86113-23-7. Obra completa.
ISBN: 84-86113-24-5. Volum I

Imprimeix: Imprempta-Litografia Ferrando.
Avda. Germans Bou, núm. 59 - Tel. 964 23 57 06 - 12003 Castelló

ÍNDEX

VOLUM I

PART I - CONTEXT I FONTS 5

I.1. EL MARC GEOGRÀFIC I SOCIAL 6

I.1.1. Els límits administratius 6

I.1.2. Les demarcacions històriques 6

I.1.3. Les demarcacions eclesiàstiques 7

I.1.4. Els pobles del nord del País Valencià al segle XVIII. 8

I.2. ELS DOCUMENTS ESTUDIATS..... 15

I.2.1. Els textos originals. Procedència, contingut i escriptors 15

I.2.2. Altres textos estudiats 31

I.3. EL PROCÉS DE CASTELLANITZACIÓ AL NORD DEL PAÍS VALENCIÀ 33

I.3.1. El veïnatge amb Aragó, la ramaderia transhumant i la immigració 33

I.3.2. La castellanització oficial 35

PART II - EDICIÓ DE DOCUMENTS 41

Criteris de transcripció 42

PROCÉS JUDICIAL DE BENASSAL 45

LLIBRE DE VISURES DE BENASSAL 59

DOCUMENT [VBIII] 59

DOCUMENT [TM] 79

DOCUMENT [LM] 98

DOCUMENT [VM] 102

TEXTOS DE VISURES DE LA TINENÇA DE CULLA SOBRE EL TERME DE

BENASSAL 113

DOCUMENT [GS] 113

DOCUMENT [JÇ] 115

DOCUMENT [JHV] 117

DOCUMENT [JB] 133

DOCUMENT [MNT] 135

DOCUMENT [MNTI] 138

DOCUMENT [VBII] 141

LLIBRE DE VISURES DE TÍRIG 147

DOCUMENT [JA] 147

LLIBRE DE COMPTE I RAÓ DE LA FÀBRICA DE L'ERMITA DE SANT

CRISTÒFOL DE BENASSAL I DE L'ADMINISTRACIÓ D'UN MOLÍ 179

DOCUMENT [JG]	179
DOCUMENT [CM]	195
ESTABLIMENTS I ORDINACIONS DEL LLOC DE LA TORRE D'EN	
BESORA	199
DOCUMENT [EstT]	199
LLIBRE DE LA CONFRARIA DEL ROSER DE CINCTORRES	227
DOCUMENT [LCR]	227

VOLUM II

PART III - ESTUDI LINGÜÍSTIC 249

III.1 LA FONÈTICA..... 251

III.1.1. El vocalisme tònic..... 253

III.1.2. El vocalisme àton..... 257

III.1.2.1. La vocal /a/..... 257

III.1.2.2. La vocal /e/..... 258

III.1.2.3. La vocal /i/ 261

III.1.2.4. La vocal /o/ 261

III.1.2.5. La vocal /u/ 263

III.1.3. El consonantisme..... 265

III.1.3.1. Els fonemes oclusius orals bilabials sord i sonor (/p/, /b/) 265

III.1.3.2. El fonema fricatiu labiodental sonor /v/..... 265

III.1.3.3. Els fonemes oclusius orals dentals sord i sonor (/t/, /d/) 267

III.1.3.4. Els fonemes oclusius orals velars sord i sonor (/k/, /g/) 271

III.1.3.5. El fonema oclusiu nasal alveolar sonor (/n/) 273

III.1.3.6. Els fonemes fricatiu alveolars sord i sonor (/s/, /z/)..... 273

III.1.3.7. Els fonemes fricatiu palatals sord i sonor (/ʃ/, /ʒ/)..... 275

III.1.3.8. Les realitzacions aproximants palatals sonores ([j], [i]) 278

III.1.3.9. Les realitzacions aproximants bilabio-dorsovelars sonores ([w], [u]) 279

III.1.3.10. El fonema lateral alveolar sonor (/l/) 283

III.1.3.11. El fonema lateral palatal sonor (/ʎ/)..... 285

III.1.3.12. Els fonemes bategant i vibrant alveolars sonors (/r/, /r/)..... 285

III.1.3.13. Els grups de tres consonants 293

III.1.4. Conclusions sobre la fonètica..... 295

III.2. - LA MORFOSINTAXI301

III.2.1. La morfologia nominal	303
III.2.1.1. El gènere	303
III.2.1.2. El nombre	303
III.2.1.3. La derivació	305
III. 2.2. Els numerals	309
III.2.2.1. Els cardinals	309
III.2.2.2. Els ordinals	310
III.2.3. L'article	311
III.2.3.1. L'article determinat masculí singular	311
III.2.3.2. L'article determinat masculí plural	317
III.2.3.3. L'article determinat femení singular	318
III.2.4. Els pronoms personals	319
III.2.4.1. Els pronoms tòpics	319
III.2.4.2. Els Pronoms àtons	319
III.2.5. Els demostratius	337
III.2.6. Els possessius	345
III.2.7. Els relatius	349
III.2.7.1. Els pronoms relatius <i>qui</i> i <i>que</i>	349
III.2.7.2. El relatiu <i>qual</i>	353
III.2.7.3. El relatiu <i>on</i>	355
III.2.8. Els indefinits	356
III.2.9. Els verbs	359
III.2.9.1. El present d'indicatiu	359
III.2.9.2. L'imperfet d'indicatiu	364
III.2.9.3. El condicional	367
III.2.9.4. El present de subjuntiu	367
III.2.9.5. L'evolució del sistema desinencial	371
III.2.9.6. El perfet simple i el perifràstic	374
III.2.9.7. L'imperfet de subjuntiu	375
III.2.9.8. Les formes no personals	385
III.2.9.9. Les perífrasis d'obligació	388
III.2.10. Les preposicions	389
III.2.10.1. La preposició <i>a</i>	389
III.2.10.2. La preposició <i>en</i>	393

III.2.10.3. La preposició <i>ab</i>	394
III.2.10.4. La preposició <i>de</i>	398
III.2.10.5. Les preposicions <i>per</i> i <i>per a</i>	399
III.2.10.6. Usos d'algunes preposicions davant de conjunció.....	401
III.2.10.7. Preposicions i locucions prepositives tòniques.....	403
III.2.10.8. Conjunts de «preposició + altre element + preposició».....	423
III.2.11. Les conjuncions	433
III.2.12. Els adverbis	439
III.2.12.1. Adverbis i locucions adverbials de lloc	439
III.2.12.2. Adverbis de temps	442
III.2.12.3. Adverbis i locucions adverbials de manera	447
III.2.12.4. Adverbis i locucions de quantitat.....	450
III.2.12.5. Adverbis i locucions adverbials d'addició i afirmació.....	451
III.2.12.6. Adverbis de negació.....	452
III.2.13. Conclusions sobre la morfosintaxi.....	453
III.3.- EL LÈXIC	461
III.3.1. La interferència lèxica del castellà	463
III.3.2. Caracterització dialectal del lèxic.....	477
III.3.2.1. Lèxic característic de la zona.....	478
III.3.2.2. Lèxic mantigut en àrees laterals del domini lingüístic.....	492
<i>Torrentill m. 'barranquet': a Tírig: "cap a la vila y cap a el Torrentill y a noranta y sis pases a la part de la obaga trobaren una fita vella"[JA, 29]; "y pasan lo Torrentill y pasaren a posar una fita al cantó de les figueres de la viuda de B.T."[JA, 29].</i>	498
III.3.2.3. Valencianismes	499
III.3.3. Lèxic específic.....	510
III.3.3.1. El lèxic jurídic-administratiu	511
III.3.3.2. Lèxic relacionat amb l'agrimensura	527
III.3.3.3. Lèxic relacionat amb l'agricultura i la ramaderia.....	532
III.3.3.4. Lèxic relacionat amb la construcció	536
III.3.3.5. Lèxic relacionat amb l'orografia	538
III.3.3.6. Lèxic religiós	543
III.3.4. Conclusions sobre el lèxic.....	551
III.3.5. Índex de paraules	553
BIBLIOGRAFIA	559

PRÒLEG

Quan vaig acabar la lectura en manuscrit del present llibre, vaig imaginar-me il·lusionadament el goig que faria si per a les parles de les altres comarques del nostre domini lingüístic i particularment del valencià teníem uns treballs semblants.

Un autor que coneix a la perfecció els conceptes fonamentals de la lingüística i que és capaç de citar amb tota naturalitat, quan el context ho exigeix, els autors pertanyents als corrents més diversos, pren com a tasca la descripció minuciosa dels fenòmens característics dels parlars nordcastellonencs i considera si aquests fenòmens o característiques ja es troben en el passat. L'autor disposa, gràcies a la seua naixença i formació, d'una envejable perspectiva crítica. La novetat de la recerca que ha dut a terme s'ha de posar de relleu.

La presentació del treball, la disposició dels capítols, les notes de peu de plana, l'extensa bibliografia consultada, on l'autor no ha estalviat cap esforç per aconseguir l'article més insignificant, tot causa una excel·lent impressió.

Andreu Beltran Zaragoza, nascut a les terres del Maestrat, a Benassal, ha tingut primerament la intenció d'estudiar la seua parla materna, però, ja engrescat en la recerca, ha ampliat extraordinàriament el seu camp. En aquesta tesi doctoral de la Universitat de València, dirigida pels doctors Lluís Gimeno Betí i Emili Casanova, ha investigat la situació lingüística que deixen entreveure els escrits administratius (en sentit ample) dels segles XVIII i XIX (amb una escapada a la darrerria del segle XVII) encara redactats en català després de la ignomínia de la Nova Planta, per tal de veure si ja reflecteixen els trets característics de les parles castellonenques d'avui. I això ho ha realitzat amb tota mena de garanties. També li interessava esbrinar la influència que hi podia haver tingut el castellà, ara imposat idioma de la administració, el qual els escriptors havien necessàriament d'utilitzar tant o més com el llur propi. La fidelitat a aquest ja no era més que romanalla.

Primer presenta l'autor els territoris a considerar, tal com foren descrits al segle XVIII, especialment per Cavanilles (1795), després transcriu i publica els texts en l'idioma del país que un escorcoll minuciós pels arxius li ha permès de recuperar i s'atura a presentar la personalitat dels escriptors d'aquests documents. Ve després una llarga i detallada exposició¹, acompanyada de molts gràfics i mapes, de les característiques de la grafia, de la fonètica, de la morfosintaxi i del lèxic de la zona estudiada, tot tenint en compte els treballs que sobre aquestes qüestions han estat realitzats per altres lingüistes. Es admirable que haja pogut reunir tantes monografies escampades en publicacions sovint poc accessibles. No

¹ Aquesta part, no apareix en la present edició. Es pot consultar en l'edició en microfita a la Universitat de València.

sabria dir quin d'aquests apartats m'atrau més, tanmateix quasi diria que la part de morfosintaxi és la que té més saó.

En una densa segona part, de tipus descriptiu, examina la presència o absència d'aquests fenòmens en el corpus de texts que ha publicat. La combinació de sincronia i diacronia fa riquíssima la descripció dels parlars nordcastellonencs, de manera que gose dir que aquests parlars, fins ara prou negligits, poden considerar-se a partir d'ací a l'altura dels millors investigats de tot el domini català. No vull establir comparacions, però àdhuc bé podríem dir que són més curosament estudiats. Tant de bo poguéssim tenir en la diacronia valenciana més treballs d'aquesta mena.

Fa somniar despert la possibilitat de posseir abundoses monografies on s'estudiés desapassionadament i exhaustiva els documents no literaris dels segles XIV a XVII, per no dir els que hagen pogut quedar dels segles XVIII i XIX després del forçat canvi de llengua oficial, com ho ha fet Andreu Beltran per a les terres del Maestrat i dels Ports de Morella. Aquests indrets disposen ara també, a més del preciós llibre que el lector té entre mans, de l'*Atlas lingüístic de la diòcesi de Tortosa* de Lluís Gimeno i Betí. No es pot demanar més, puix que han passat gairebé del no-res a esdevenir unes terres filològicament privilegiades. Andreu Beltran Zaragoza s'ha guanyat amb escreix el nostre agraïment i jo li agraesc a ell que haja volgut que escrivís aquestes ratlles de benvinguda.

La Societat Castellonenca de Cultura han tingut la generositat d'editar la present obra, amb la qual cosa s'honora a sí mateixa.

Germà Colón Domènech
Basilea, maig de 1998.

INTRODUCCIÓ

L'interés pel coneixement de la nostra llengua ens conduí a la reflexió sobre la realitat més pròxima, la variant amb la qual ens havíem criat i que ens havia ajudat a copsar el món només arribar-hi. En nombrosos treballs de dialectologia es detallen els trets que caracteritzen actualment els parlars del nord del País Valencià, amb mapes que sintetitzen una diversitat lingüística rica i complexa. En canvi, entre les fonts, a partir de les quals, hom ha bastit la història de la nostra llengua, trobem pocs documents procedents d'aquesta zona¹. La manca de centres culturals importants, possiblement ha contribuït a tal situació, en un territori al bell mig del domini lingüístic, tanmateix, a l'extrem dels dos grans nuclis històrics: Barcelona i València.

Decidits a aprofundir en l'anàlisi lingüística d'aquesta àrea dialectal, els professors Emili Casanova i Lluís Gimeno, van acceptar de dirigir aquest treball que va ser presentar com a tesi de doctorat. Amb la seua apreciada i valuosa ajuda, ens vam orientar cap a l'estudi de la llengua de finals de l'edat moderna, en el nord valencià, tot partint de l'anàlisi de la llengua actual. Ens vam proposar d'esbrinar la situació dels trets característics dels parlars del nord del País en el passat més pròxim, del qual en som hereus directes.

D'antuvi, calia reunir un bon nombre de documents que ens acostaren el més fidelment possible a la llengua parlada del passat. L'acotació espacial de la recerca, en aquest punt de la investigació, era tot el Maestrat Vell de Montesa i els Ports de Morella, és a dir, la part més septentrional del territori valencià de l'antiga diòcesi de Tortosa. L'etapa cronològica que ens havíem proposat comprenia llavors els segles XVIII i XIX, confiats en la resistència a la castellanització d'algun escrivà. El fet de tractar-se d'una àrea geogràfica, amb petites poblacions, mancada d'importants centres culturals, ens abocava directament a un tipus de documentació concret, l'emanat de les administracions municipals i religioses rurals. Aquestes fonts, són adequades i ben interessants, segons han demostrat diferents estudis com el de Miralles (1984), Casanova (1985), Cano (1991), etc.

La troballa en l'Arxiu Municipal de Benassal (Alt Maestrat) de dos manuscrits posteriors a la Nova Planta, que mantenien la nostra llengua entre l'abundant paperassa escrita en llengua espanyola esdevinguda obligatòriament oficial, ens animà a continuar la recerca en l'Arxiu Parroquial del mateix poble, on n'aparegué un altre. Amb les recomanacions de P. Enric Barreda i Edo —al qual li agraïm la col·laboració—, ens vam acostar a la veïna vila de Culla, on descobrírem un arxiu acabat de catalogar que ens forní més documentació, molt relacionada amb la de Benassal. Amb aquesta dèria, continuàrem la recerca per moltes altres localitats. De l'alt Maestrat, vam indagar per Vilar de Canes, en els arxius del qual no es conserva res; en canvi, a la Torre d'en Besora i a Tírig, vam trobar un parell més de documents, un dels quals escrit a principis del segle XIX. El recorregut per

¹ Vegeu la relació de treballs d'investigació lingüística a partir de documentació de les comarques valencianes septentrionals, en Beltran Zaragoza, A. «Una experiència en els arxius històrics municipals de les comarques valencianes del nord» *II Jornades sobre Cultura en la Comunitat Valenciana: Biblioteques, Arxius i Centres de Documentació*. València 1997. Consell Valencià de Cultura vol. II, pp. 538-546.

algunes viles del Baix Maestrat i de la part més septentrional de la Plana Alta, fou prou infructuós. Càlig i la Salzedella han perdut la documentació de l'època que ens interessava. Finalment a la comarca dels Ports, localitzàrem un nou manuscrit a Cincorres².

Arribats en aquest punt, la mostra documental ens semblà suficient, havíem reunit un conjunt de textos inèdits, de temàtica variada, procedents de pobles diversos representatius d'una zona prou extensa —el Maestrat i els Ports—, però al mateix temps molt relacionada històricament i lingüística.

El treball següent, consistí en la transcripció i la preparació dels materials per a l'estudi. El nucli documental més extens que editem ací, correspon a l'actual alt Maestrat, i concretament a l'antiga Setena de Culla, que coincideix amb la zona que millor coneixem pel fet d'haver-hi nascut i viscut, per la qual cosa, potser incidim més destacadament en els comentaris i els exemples. No obstant això hem volgut donar una abast major a l'estudi i hem afegit a la documentació original aportada, dades d'altres documents ja editats, procedents dels arxius de la Serratella, Peníscola, Vinaròs, Benicarló, Traiguera, Xert i la Mata de Morella, que completen l'abast territorial proposat.

Cronològicament, la majoria dels documents foren redactats en la primera meitat del segle XVIII, tanmateix el recull inclou escrits del segle XVII i de principis del XIX, que permeten apreciar els canvis en determinats trets i poden indicar la direcció de l'evolució que ha donat com a resultat l'estat actual de la llengua.

Disposats a indagar sobre possibles canvis lingüístics, en el seu desplegament, els factors purament lingüístics i els socials es troben interrelacionats estretament. Per a explicar l'abast i la difusió geogràfica dels quals, calia incloure dades de geografia humana. En el primer capítol, a través de la selecció i la síntesi de diversos treballs històrics, fem un recorregut per la zona on describim els possibles centres de difusió dels canvis, les demarcacions històriques, polítiques i eclesiàstiques, els corrents socioeconòmics, les comunicacions i les barreres naturals, que contribueixen a explicar l'enorme complexitat que presenten algunes variables en la descripció lingüística sincrònica actual a la nostra zona.

Els documents seleccionats, són en definitiva actuacions idiolectals, que com a tals, responen a unes situacions comunicatives concretes regides per les normes de la comunitat de parla. Són textos escrits, de temàtica específica. L'emissor —els escriptors— i els mateixos missatges representaven, en alguns casos, certa autoritat i anaven adreçats a un destinatari concret o plural, en general socialment subordinat, que els rebia, segurament, per via auditiva; és a dir, que es tracta, en general, de textos escrits per a ser escoltats. Es caracteritzen per un cert grau de formalitat, fruit d'una relativa elaboració, absent en les actuacions orals col·loquials espontànies, i són emmarcats en unes tipologies textuais amb unes estructures més o menys rígides i predeterminades.

Totes aquestes particularitats, fan que abans de l'exposició dels elements, l'explicació de les variables i la descripció de la gramàtica, hàgem dedicat un segon apartat a l'estudi dels textos, per tal d'entendre el seu contingut, el context en què havien estat produïts i l'autor que els havia redactats.

² Vegeu informacions més detallades dels fons documentals dels arxius de les localitats esmentades i d'altres, en les notes del recorregut històric pels pobles de la zona, de l'apartat I.1.4, de la present introducció.

Noves indagacions en arxius i treballs específics, ens van permetre exposar alguns aspectes biogràfics dels escriptors i de la societat rural castellonenca del set-cents, adreçats a millorar el coneixement de la situació lingüística. Per altra banda, en presentar particularment cada text, incorporem algunes reflexions sobre el grau d'originalitat dels escrits, dins del llegatge administratiu, registre general al qual pertany tot el nostre corpus, i fixem l'emmarcament en les diferents estructures, que responen a la tipologia de cada document i de cada part.

Els escriptors, com els parlants de qualsevol llengua, eren multilectals, és a dir que a més del domini actiu del sistema lingüístic català matern propi de la zona, disposaven del domini passiu —i fins i tot actiu— d'altres sistemes dialectals. Comprovem, que a més de l'estàndard escrit català del seu temps, coneixien de manera més o menys conscient i diferenciada, el català antic dels arxius, els parlars dels llocs on havien estudiat, dels companys d'estudi, o d'altres destinacions de treball. Eren coneixedors, a més, de sistemes lingüístics diferents (l'estàndard escrit castellà, el registre dels oradors eclesiàstics, la llengua del teatre barroc, el parlar dels ramaders aragonesos que transitaven i hivernaven en els pobles, el llatí dels clàssics i de l'Església...).

En el nostre estudi, hem tingut present la coexistència de sistemes lingüístics múltiples en la comunitat de parla seleccionada. Hem insistit especialment en el contacte amb el castellà, sobre el qual proposem dues vies de penetració en la zona: una de natural, per la proximitat amb Aragó i una altra que anomenem "oficial" a través de l'església, de l'administració civil i de la cultura. En aquest apartat afegim noves dades a les ja conegudes sobre el procés de substitució lingüística intensificat a partir de la guerra de Successió.

La dialectologia i la geografia lingüística han demostrat la possibilitat de conèixer el passat lingüístic a través de l'estudi del present. Moguts a investigar un temps pretèrit, amb el principi reformulat per Labov, ens vam esforçar per reunir la màxima informació sobre la llengua actual. Vam repassar els excel·lents estudis del professor Lluís Gimeno, que ens orientà sobre el tortosí meridional i ens oferí valuosos comentaris, els quals, complementats amb les aportacions d'altres treballs sobre la llengua actual d'àmbit més reduït, referents a poblacions concretes o més meridionals, foren objecte de combinació i de síntesi. El resum d'aquestes aportacions a l'estudi de les variants valencianes septentrionals actuals, esdevé així, el punt de partida de la primera hipòtesi de treball: demostrar si els trets que particularitzen els parlars de la zona ja eren presents en la llengua del segle XVIII o s'iniciaven³.

Emprenguérem llavors l'estudi dels textos, la descripció i caracterització de la llengua dels documents. Per aconseguir aquest objectiu, hem seguit uns criteris metodològics, aprofitant de les diverses teories allò més apropiat per a la interpretació dels fets. Hem emprat, fonamentalment, el mètode filològic descrit per Joan Veny (1986:145) en l'anàlisi i caracterització de l'estructura interna de la llengua dels segles XVII-XVIII i XIX. La selecció dels elements ha estat realitzada a patir del seu interès, bé des del punt de vista històric, bé des d'un enfocament dialectal. Partim de mostres escrites de la llengua i en alguns casos, hem tractat d'exposar la variació que presenten, relacionada amb les informacions que havíem

³ En la present publicació hem suprimit el capítol de la tesi doctoral dedicat a la caracterització lingüística actual de la zona. Es pot consultar el l'edició microfilmada de l'original a la Universitat de València.

descobert sobre dimensions socials o extralingüístiques, per tal de contribuir a la descripció del procés històric dels canvis lingüístics, conscients de les limitacions implícites del camp d'investigació, que suposa un àmbit molt específic i reduït en el complex sistema lingüístic dels individus estudiats i de la comunitat de parla en la qual s'integren.

En la descripció lingüística sincrònica hem volgut tenir en compte d'una manera general, les aportacions del model sociolingüístic de la variació lingüística de W. Labov. Tanmateix, en un primer estudi, no ens ha semblat adient el tractament exhaustiu de variables concretes. Per a l'explicació de les pautes de variació en les dades lingüístiques hem apostat, en la mesura de les possibilitats, pel *model de les ones*; tot atenent a la direccionalitat i la proporció relativa del canvi. Hem tingut en compte la freqüència d'aparició d'algunes variants, sense oblidar les diferències quantitatives que devien presentar en els diversos estils contextuals dels diferents grups socials d'aquella comunitat de parla.

Hem descrit algunes variacions usades en els nostres textos, i la seua correspondència en la llengua actual. Amb la comparació diacrònica hem pretès acostar-nos a la cronologia dels canvis, a la formulació hipòtesis en relació amb la qüestió si la variació dels documents és limitava a l'ús d'un grup d'individus, del qual formaven part els nostres escriptors, o si la innovació havia estat adoptada per un grup major, i les dues formes, l'arcaica i la innovadora, coexistien en la competència dels parlants.

Som conscients finalment de la importància del context gramatical, fonològic i morfològic, així com de les condicions d'aparició de cada element; la qual cosa ens ha conduït a la presentació dels exemples, sempre acompanyats de la referència al document al qual pertanyen i a la inclusió d'altres comentaris sobre els diferents estils lingüístics, atenent a la formalitat, espontaneïtat, formularis, declaracions de testimonis etc.

L'objectiu, doncs, ha estat investigar l'evolució lingüística dels trets que particularitzen els parlars de la zona. Per a tal fi hem emprat el mètode de la lingüística històrica. Acarem els resultats de l'anàlisi i caracterització de la llengua del segle XVII, XVIII i XIX amb la llengua actual per observar els canvis, els elements que es mantenen en variació dialectal, social, etc., a fi d'explicar com s'han produït els canvis o quins factors han influït. Per tal de realitzar la comparació, ens hem hagut d'esforçar a aglutinar i sintetitzar els estudis i coneixements dels estadis relacionats.

El treball pretén, en definitiva, completar els coneixements sobre el període final de l'edat moderna al País Valencià, amb la comparació i la incorporació de dades de la zona nord, al conjunt d'investigacions realitzades en les àrees dialectals del sud (Mª Antònia Cano i Ivars (1991), Antoni Mas i Miralles (1994)), i del centre (Martí Mestre (1991) Francesc Torres Navarrete (1995)). D'aquest confrontament hem pogut deduir altres aspectes, com el grau d'uniformitat que mantenia la llengua escrita en l'àmbit valencià, la intensitat de la incidència de la llengua espanyola, i el reconeixement de les estructures textuais característiques del registre escrit de l'època.

PART I CONTEXT I FONTS

I.1. EL MARC GEOGRÀFIC I SOCIAL

Com apuntàvem en el plantejament del present treball, hem considerat escaient, de presentar un una visió panoràmica de la zona en la qual se situen els documents investigats, que ens acoste el més possible a la situació en el moment en què es van produir. Repassarem la distribució del territori en aquella època, des del punt de vista administratiu, històric i religiós, amb un resum del recorregut efectuat per A. Cavanilles a finals del segle XVIII, que aporta dades interessants per determinar la situació social; el grau d'aïllament o desenvolupament dels pobles, les comunicacions i les relacions entre ells i amb els nuclis comarcals, culturals i econòmics. En conjunt, dirigim el nostre interès a exposar aquells aspectes històrics i geogràfics que configuren el marc sociolingüístic del moment. L'abast geogràfic d'aquest apartat inicial supera amb escreix la nostra àrea d'estudi estrictament lingüístic, tanmateix hem preferit incloure totes les referències, amb indicacions sobre la documentació localitzada en diferents arxius municipals, per facilitar investigacions complementàries i per extraure conclusions amb més seguretat.

I.1.1. Els límits administratius

La zona que estudiem està situada en la demarcació medieval de la Governació de Castelló, que subsistí des del segle XIV fins a la Nova Planta. La governació de "dellà de l'Uixó" comprenia el sector septentrional del País Valencià al nord d'una línia formada pel Millars fins a Espadella, la Serra d'Espadà i el Riu d'Uixó (o Belcaire) fins a la mar. Després de la guerra de Successió, el mateix 1707, el govern borbònic creà noves demarcacions administratives i aquesta zona quedà distribuïda en tres corregiments.

a) El corregiment de Morella comprenia les comarques dels Ports, Alt Maestrat (excepte la Serratella), l'Alcalatén (excepte l'Alcora) i una part de l'Alt Millars, de l'Alt Palància, del Baix Maestrat (la Tinença de Benifassà) i de la Plana Alta (les Coves de Vinromà).

b) El govern de Peníscola, que corresponia a l'actual Baix Maestrat (excepte la Tinença de Benifassà), la Serratella de l'Alt Maestrat, Torreblanca, Orpesa, Cabanes, Vilafamés i Benlloch.

c) El tercer sector, el corregiment de Castelló de la Plana, comprenia la Plana (excepte el sector d'Onda, Borriol i Ribesalbes i el pla de l'Arc), un sector del Camp de Morvedre (Algar, Quart, Quartell, Benavites, Canet) i de l'Alt Palància (Soneixa, Assuévar, Almedíxer).

L'any 1833 foren suprimides aquestes demarcacions i substituïdes per la divisió provincial actual.

I.1.2. Les demarcacions històriques

El canvi de govern a principis del segle XVIII no afectà massa els territoris senyorials, que mantingueren parcialment les seues demarcacions medievals. En aquesta part del regne, es podien distingir quatre zones.

a) Al nord hi havia la Tinença de Benifassà, fundada al segle XII i molt vinculada sempre amb Tortosa. El 1707, la Tinença es declarà austracista i hagué de suprimir

la jurisdicció pròpia fins 1717 cosa que comportà una gran decadència durant tot el segle.

b) El Maestrat Vell de Montesa, com a tal existia des de principis del segle XIV, governat pel gran mestre, que fixà la seua residència a Sant Mateu, capital jurídica i militar. El nucli central del territori era la Batllia de Cervera, que comprenia a més de Sant Mateu i Cervera, els llocs de Traiguera, Sant Jordi, Xert, Canet, Rossell i Càlig. La resta era organitzada en tinences: la de Culla (anomenada també Setena), la de Benassal, la d'Ares, la de les Coves, la de Vinaròs i Benicarló, la d'Alcalà de Xivert i la de Vilafamés. Peníscola canvià diverses vegades de mans, entre l'orde i la corona. Pel sud, el Maestrat limitava amb la senyoria de l'Alcalatén. La jurisdicció directa de l'orde sobre el Maestrat acabà el 1592, quan Felip II incorporà els seus béns a la corona. Aquest rei nomenà un governador a Sant Mateu amb jurisdicció sobre tot el Maestrat, des del Millars fins el riu de la Sénia, càrrec que persistí fins al 1784 substituït per un justícia, desaparegut al seu torn el 1834.

c) Morella, vila reial amb un extens terme general que comprenia els actuals municipis de la comarca dels Ports, els termes de Catí i Vilafranca, constituïa la tercera unitat senyorial que començà a desmembrar-se a partir de 1691.

d) Completen la zona per la part oriental, els municipis que formaren part del castell medieval de Miravet (Benlloc, Cabanes, Albalat (Ribera de Cabanes) i Torreblanca). Aquest domini estigué lligat des de la conquesta al Bisbat de Tortosa i desaparegué al segle XVI. Cap al sud, l'antic castell d'Orpesa, i la senyoria de Benicàssim, incorporada al segle XVI al terme de Castelló del qual es faria independent a començaments del XIX. Més a l'interior resten la Serra d'en Galceran, la Pobla Tornesa i Borriol.

1.1.3. Les demarcacions eclesiàstiques

El nord del regne de València, es trobava repartit entre cinc bisbats. Sanchis Guarnier (1962) relaciona els límits del català en el País Valencià amb aquestes demarcacions i encara ara, les veiem coincidint fins i tot dialectalment en aquesta zona (Gimeno Betí (1994)).¹

A l'arquebisbat de Saragossa pertanyia el poble nord-occidental d'Olocau del Rei, de parla castellano-aragonesa. El territori del bisbat de Tortosa comprenia Morella i les seues viles, el Maestrat i l'Alcalatén, que limitava al sud amb l'enclavament de l'arquebisbat de València en els pobles de parla casellano-aragonesa (Vilafermosa, Castell de Vilamalefa, Ludient i Argeleta). Per la part occidental Fanzara i Suera eren els darrers pobles de Tortosa, que limitaven amb l'enclavament de la seu Valentina. L'Alcúdia, Aín, Eslida i Fondegulla continuaven el bisbat tortosí cap al sud, marcant el límit amb el bisbat de Sogorb. Tota la Plana, execeptuant Betxí, que pertanyia al bisbat de Terol, estava adscrita a Tortosa fins la Vall d'Uixó i Almenara. La diòcesi de Tortosa es retallà entre 1957 i el 1960 i el seu límits arriben ara fins a Peníscola i Alcalà de Xivert, i fins a Olocau del Rei per l'interior.

¹ Per a les dades sobre els bisbats i les escissions consulteu: Sarthou Carreres, C. (1913), Pastor, J. i Ripollés, C., (1996).

1.1.4. Els pobles del nord del País Valencià al segle XVIII.

L'any 1792 el botànic Cavanilles recorregué les nostres comarques poble per poble² i ens deixà un valuós testimoni de la situació social, les comunicacions i vitalitat econòmica de la zona, que hem volgut resumir per emmarcar els nostre estudi en el seu context. Hem inclòs informacions d'altres fonts en parlar d'alguns pobles d'on hem estret la documentació per al present estudi (Benassal, Culla, Torre d'en Besora, Tírig i Castellfort).

Aquell erudit comença el recorregut per la part més septentrional del regne, la **Tinença de Benifassà**, que qualifica com la pitjor zona, per l'abundància de costeres i barrancs, per la dificultat de les comunicacions i l'aïllament en què es trobaven els set municipis que la conformen (Castell de Cabres, el Boixar, Coratxar, Fredes, la Pobla, Bellestar i Bel). Estimava aleshores, una població total de poc més d'un miler de persones, que vivien miserablement. La Pobla de Benifassà era el poble millor situat geogràficament i més viu, encara que no arribava als cinc-cents habitants.

En eixir de la Tinença per la part occidental, observà una relativa millora a **Herbers i Herbeset**, on el sorprén la tranquil·litat i solitud. Per camins estrets, amagat en les llores trobà **Vallibona**, els veïns de la qual són considerats els més infeliços del regne. La misèria dominava pertot, i la població començava ací a dependre de Morella. En eixir del poble i per arribar al camí real ocupà tres hores, sempre per terreny muntanyenc, i continuà per aquella via fins a la ciutat de **Morella**³, un dels majors pobles del nord del regne, bastant proveït, amb nombrosos nobles entre la població, que tenien cases còmodes i ornades. Destaca les fàbriques de llana, que contribuïen al progrés dels més de quatre mil habitants que residien en la població, i dels de la rodalia. Un miler llarg de persones vivien llavors, distribuïdes pels masos del terme. A cinc quarts de camí, cap al nord es troba **Xiva**, petita població d'uns quatre-cents habitants que depenien totalment de la ciutat. La situació dels pobles de ponent era semblant. A dues hores de Morella per terreny escabros i montuós, encara que millor que els anteriors, arribà al **Forcall**, vila situada entre rius que comuniquen amb Mirambell i Cantavella a l'oest i amb altres indrets d'Aragó vers el nord. El miler d'habitants del Forcall es dedicava a l'agricultura, la ramaderia i la manufactura del cànem. Recorregué després la **Mata**⁴, **Sarranyana**, **Olocau** i la **Todolella** on tot anunciava pobresa i misèria, sobretot en el darrer poble. El trajecte del Forcall cap al nord resultà una mica millor. Vora el riu trobà **Villores**, **Ortells**, **Palanques** i **Sorita**. Els tres primers pobles vivien de l'agricultura. Cap d'aquestes poblacions no passava dels quatre-cents habitants, la sobrietat, rondant la misèria, les caracteritzava. El poble més septentrional era l'únic que anava en augment, gràcies a les abundants collites i la població s'acostava allà al miler de persones. Cavanilles explicita la situació

² Antonio Josef Cavanilles *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia* Madrid 1795. (Libro primero, p. 1-83)

³ José Eixarch Frasnó en "Pàgines d'història cinctorrana en protocols notariais dels segles XVI i XVII" (*Boletín de Amigos de Morella y su Comarca* a.1983-84) transcriu fragments de textos en català de finals del S. XVII extrets de l'Arxiu de Protocols Notariais de Morella. Aquest arxiu, ben conegut per l'autor esmentat, conserva valuosos materials de diverses èpoques sobre tota la comarca dels Ports.

⁴ En l'obra de José Eixarch Frasnó *La Mata (Els Ports de Morella) Aportación gráfico-documental a su historia* Ed. Antonio Ripollés Amela. Sant Carles de la Ràpita. 1988, es troben algunes transcripcions de documents de l'època que estudiem relacionats amb la població.

general de la zona quan afirma que allò, realment, no pareixia continuació del regne de València.

Del Forcall, es dirigí cap al sud fins la Mola d'Ares pel que ell anomena "pobles del riu". En el terreny continuen les escabroses roques i l'esterilitat, no obstant això, allí la població havia augmentat sensiblement. **Portell**, a la vora d'Aragó, poble agrícola, era el més reduït amb uns cinc-cents habitants. A **Castellfort**⁵, en canvi, trobà fàbriques de filatures, s'hi manufacturaven estamenyes, cordellats i barragà, encara que advertí una mijania pobra.

Ens aturem a **Cinctorres**, —primer poble del qual hem extret documentació—. Cavanilles diu que presentava una certa decadència, per la manca de continuïtat que havien demostrat els hereus enriquits de les fàbriques de llana. L'any 1691, un cop aconseguida la independència de Morella, havia passat de ser "lloc" a ser "vila". A principis del segle XVIII, comptava amb uns quatre-cents cinquanta habitants, població que augmentà d'una manera espectacular durant aquesta centúria fins al punt de sobrepassar el miler. L'augment demogràfic resultat de la considerable prosperitat econòmica que comportava la indústria de manufactura de llanes, es reflecteix en el bastiment de la nova església de grans dimensions. A finals de segle, les cases dels que s'havien enriquit es diferenciaven prou de la resta. Al *Llibre del Roser*, (una part del qual transcrivim en el present treball), en el llistat de confreres corresponent als segles XVII i XVIII s'indica la procedència d'algunes persones que formaven part del número⁶, i se'n dedueix una gran vinculació amb Aragó.

De Castellfort i Cinctorres, el botànic passà a **Catí** per completar l'antic terme de Morella. Remarca aquell autor, la llargària i la dificultat que ofereixen les set hores de camí per barrancs escampats per un territori que és qualificat de desert. La vila de Catí es presentava pròspera i industriosa. Per la situació geogràfica i segons les referències de l'esmentat autor, observem que la vila orientava les relacions més amb els pobles del Maestrat que no pas amb Morella, de la qual s'havia desvinculat feia un segle. A Catí havien fet front a la misèria amb l'elaboració de la seda, la qual cosa contribuï a doblar la població en un segle. Els habitants rondaven llavors, els dos mil.

En tres hores Cavanilles es presentà a **Xert**, primer poble del Maestrat de Montesa dins de la Batllia de Cervera. Aquesta població, amb un clima ja millor que les antecedents, havia crescut durant el segle XVIII i tenia moltes cases noves i d'altres en construcció. Prop de mil quatre-cents persones s'hi dedicaven fonamentalment a teixir el lli, el cànem i la llana, i com a Catí, també treballaven la seda. Hem consultat en el nostre treball una transcripció dels Establiments d'aquesta vila.

⁵ Josep Miralles Sales, en "La guerra de separación de Cataluña en Castellfort" (BCEM n.º 33, 1991) i en "Castellfort en el año 1725" (*Boletín de Amigos de Morella y su Comarca* a. 1987-88) dona abundants referències de documents dels arxius municipal i parroquial de Castellfort dels S. XVII i XVIII.

⁶ Josep Monferrer i Guardiola en "El 'Mont' de Pictas de Castellfort" (*Boletín de Amigos de Morella y su Comarca* a. 1987-88: 69-88) transcriu alguns fragments del manuscrit *Llibre de l'Administració del Bist del Prest o Mont de Pictas* de l'Arxiu Municipal de Castellfort, que manté el català fins ben entrat el segle XVIII; a més inclou altres referències de l'Arxiu parroquial.

⁷ Entre els confreres del Número de la Confraria trobem: l'any 1691 "una donzella de Cantavella", el 1696 "Maria Centellas y de Temprado, Cantavieja"; el 1700, "Josep Puerta, donzella de la vila de Castellote"; el 1706 l'estudiant "Juan Ferreres de Sent Mateu"; el 1742 "Joaquín Centelles de Vilafranca"; el 1749, Valeriano Martí, fadrí de Zarita"; el 1753, "Theresa Suñer, donzella de Calaceir".

El recorregut de Cavanilles continua per la zona més septentrional de la batllia. **Canet lo Roig**⁷ i la **Jana** tenien edificis millors que les pobles anteriors i més decents; comptaven amb una població d'un miler llarg d'habitants, residents en els nuclis urbans i en pocs masos, i demostraven un gran creixement. Dedicats a l'agricultura, produïen vi que s'elaborava en les vuit fàbriques d'aiguardent de Canet. Cavanilles lamenta l'estat dels camins per la zona. No massa lluny es troba la vila de **Traiguera**⁸ que havia doblat la població en el segle i aplegava quasi dos mil persones. Es notava prosperitat en l'agricultura i la fabricació d'espardenyes i de gerres. Sant Jordi, desvinculat de Traiguera, tenia uns cinc-cents habitants. L'augment també havia arribat i de manera considerable a **Rossell**, a la vora de Catalunya, que reunia prop de mil quatre-cents persones.

El trajecte del botànic continua pel Maestrat per la comanda de Benicarló. Després de travessar la munió de barrancs que ocupen la part més septentrional del regne, Cavanilles es recreà amb la vista dels fèrtils plans de la costa.

Vinarós⁹, era en paraules de l'autor, la major i més bella ciutat d'aquesta part del regne. Ens parla dels carrers, les places i els horts que l'envolten, i indica l'extraordinari creixement de la població, que passà de poc més de dos mil habitants que tenia l'any 1714, als nou mil setanta-quatre que en comptabilitzà a finals de segle. Destaca la importància del comerç marítim i la centralització de la distribució de la sal provinent de la Mata, que reunia els representants de trenta-nou pobles d'Aragó, que aportaven al seu torn, blat, farina i altres queviures. A cinc quarts, per un camí pla i agradable, es trobà **Benicarló**¹⁰ amb uns cinc mil vuit-cents habitants, conseqüència també d'un extraordinari progrés durant el segle XVIII. En aquest poble realça la laboriositat dels comerciants que venien els seus fruits i hortalisses a Sant Mateu, Morella i altres pobles.

Fora de la comanda anterior, **Peníscola**¹¹, és el següent poble que visita. Allí vivien uns dos mil tres-cents habitants. També és remarcable l'augment de la natalitat que observà, amb un nombre que superava carorze vegades el de difunts.

Entrà després en la comanda d'**Alcalà**. En quatre hores per camí de ferradura arribà a aquesta vila, la qual, en cinquanta anys, havia doblat la població fins arribar a les quatre mil persones. Ocupats en l'agricultura, només uns dos-cents residien al nucli de la **Magdalena** (Polpis) i Alcossebre estava derruït.

El recorregut de Cavanilles continua per la costa; ix del Maestrat per visitar **Torreblanca**¹² i **Orpesa** envoltades de marjals insalubres que havien provocat la reducció de la població a Orpesa a uns dos-cents individus. Poc més de mil en trobà a Torreblanca. Amb dificultat, per la fatal orografia, passa a Benicàssim que no tenia ni capellà i comptava amb menys de dues-cents persones.

⁷ Josep Miralles Sales ens informà poc abans de finalitzar el present treball, de l'existència de documentació procedent d'aquesta població en l'Arxiu de Protocols Notarials de Sant Mateu.

⁸ Mossèn Llätzer, capellà de la parròquia, ens informà de la desaparició dels arxius municipals a excepció del capatró municipal de finals del S. XVII, la transcripció del qual consultem en el present treball.

⁹ Consultem la transcripció dels Establiments d'aquesta població. És interessant des del punt de vista històric el llibre de Joan Manuel Borràs Jarque *Història de Vinaròs*. Ed. Associació d'Amics de Vinaròs. Tortosa 1979.

¹⁰ En el nostre treball incloem informacions d'un llibre parroquial que conserva textos del S. XVIII i la transcripció dels Establiments del S. XVII.

¹¹ Es conserven els Establiments redactats a principis del S. XVIII, que citem en la nostra investigació.

¹² Interessant població per la situació limítrofa de diferents trets lingüístics. No hem localitzat documentació de l'època que estudiem. Des del punt de vista històric destaquem la publicació de Francisco A. Roca Traver *Noticias Históricas de Torreblanca* Exm. Ajuntament de Torreblanca. Castelló 1988, que inclou informacions sobre repoblacions i altres aspectes relacionats amb la llengua referents a l'antic castell de Miravei.

general de la zona quan afirma que allò, realment, no pareixia continuació del regne de València.

Del Forcall, es dirigí cap al sud fins la Mola d'Ares pel que ell anomena "pobles del riu". En el terreny continuen les escabroses roques i l'esterilitat, no obstant això, allí la població havia augmentat sensiblement. **Portell**, a la vora d'Aragó, poble agrícola, era el més reduït amb uns cinc-cents habitants. A **Castellfort**⁵, en canvi, trobà fàbriques de filatures, s'hi manufacturaven estamenes, cordellats i barragà, encara que advertí una mijania pobra.

Ens aturem a **Cinctorres**, —primer poble del qual hem extret documentació—. Cavanilles diu que presentava una certa decadència, per la manca de continuïtat que havien demostrat els hereus enriquits de les fàbriques de llana. L'any 1691, un cop aconseguida la independència de Morella, havia passat de ser "lloc" a ser "vila". A principis del segle XVIII, comptava amb uns quatre-cents cinquanta habitants, població que augmentà d'una manera espectacular durant aquesta centúria fins al punt de sobrepassar el miler. L'augment demogràfic resultat de la considerable prosperitat econòmica que comportava la indústria de manufactura de llanes, es reflecteix en el bastiment de la nova església de grans dimensions. A finals de segle, les cases dels que s'havien enriquit es diferenciaven prou de la resta. Al *Llibre del Roser*, (una part del qual transcrivim en el present treball), en el llistat de confreres corresponent als segles XVII i XVIII s'indica la procedència d'algunes persones que formaven part del número⁶, i se'n dedueix una gran vinculació amb Aragó.

De Castellfort i Cinctorres, el botànic passà a **Catí** per completar l'antic terme de Morella. Remarca aquell autor, la llargària i la dificultat que ofereixen les set hores de camí per barrancs escampats per un territori que és qualificat de desert. La vila de Catí es presentava pròspera i industriosa. Per la situació geogràfica i segons les referències de l'esmentat autor, observem que la vila orientava les relacions més amb els pobles del Maestrat que no pas amb Morella, de la qual s'havia desvinculat feia un segle. A Catí havien fet front a la misèria amb l'elaboració de la seda, la qual cosa contribuï a doblar la població en un segle. Els habitants rondaven llavors, els dos mil.

En tres hores Cavanilles es presentà a **Xert**, primer poble del Maestrat de Montesa dins de la Batllia de Cervera. Aquesta població, amb un clima ja millor que les antecedents, havia crescut durant el segle XVIII i tenia moltes cases noves i d'altres en construcció. Prop de mil quatre-cents persones s'hi dedicaven fonamentalment a teixir el lli, el cànem i la llana, i com a Catí, també treballaven la seda. Hem consultat en el nostre treball una transcripció dels Establiments d'aquesta vila.

⁵ Josep Miralles Sales, en "La guerra de separació de Catalunya en Castellfort" (BCEM n° 33, 1991) i en "Castellfort en el año 1725" (*Boletín de Amigos de Morella y su Comarca* a. 1987-88) dona abundants referències de documents dels arxius municipal i parroquial de Castellfort dels S. XVII i XVIII.

Josep Monferrer i Guardiola en "El 'Munt' de Pietat de Castellfort" (*Boletín de Amigos de Morella y su Comarca* a. 1987-88: 69-88) transcriu alguns fragments del manuscrit *Llibre de l'Administració del Blat del Prest o Munt de Pietat* de l'Arxiu Municipal de Castellfort, que manté el català fins ben entrat el segle XVIII; a més inclou altres referències de l'Arxiu parroquial.

⁶ Entre els confreres del Número de la Confraria trobem: l'any 1691 "una donzella de Cantavella", el 1696 "Maria Centellas y de Temprado, Cantavieja"; el 1700, "Josepa Puerto, doncella de la vila de Castellote"; el 1705 l'estudiant "Juan Ferreres de Sent Mateu"; el 1742 "Joaquín Centelles de Vilafranca"; el 1749, Valeriano Martí, fadrí de Zurita", el 1753, "Theresa Suñer, donzella de Calacit".

El recorregut de Cavanilles continua per la zona més septentrional de la batllia. **Canet lo Roig**⁷ i la **Jana** tenien edificis millors que les pobles anteriors i més decents; comptaven amb una població d'un miler llarg d'habitants, residents en els nuclis urbans i en pocs masos, i demostraven un gran creixement. Dedicats a l'agricultura, produïen vi que s'elaborava en les vuit fàbriques d'aiguarent de Canet. Cavanilles lamenta l'estat dels camins per la zona. No massa lluny es troba la vila de **Traiguera**⁸ que havia doblat la població en el segle i aplegava quasi dos mil persones. Es notava prosperitat en l'agricultura i la fabricació d'espardenyes i de gerres. Sant Jordi, desvinculat de Traiguera, tenia uns cinc-cents habitants. L'augment també havia arribat i de manera considerable a **Rossell**, a la vora de Catalunya, que reunia prop de mil quatre-cents persones.

El trajecte del botànic continua pel Maestrat per la comanda de Benicarló. Després de travessar la munió de barrancs que ocupen la part més septentrional del regne, Cavanilles es recreà amb la vista dels fèrtils plans de la costa.

Vinarós⁹, era en paraules de l'autor, la major i més bella ciutat d'aquesta part del regne. Ens parla dels carrers, les places i els horts que l'envolten, i indica l'extraordinari creixement de la població, que passà de poc més de dos mil habitants que tenia l'any 1714, als nou mil setanta-quatre que en comptabilitzà a finals de segle. Destaca la importància del comerç marítim i la centralització de la distribució de la sal provinent de la Mata, que reunia els representants de trenta-nou pobles d'Aragó, que aportaven al seu torn, blat, farina i altres queviures. A cinc quarts, per un camí pla i agradable, es trobà **Benicarló**¹⁰ amb uns cinc mil vuit-cents habitants, conseqüència també d'un extraordinari progrés durant el segle XVIII. En aquest poble realça la laboriositat dels comerciants que venien els seus fruits i hortalisses a Sant Mateu, Morella i altres pobles.

Fora de la comanda anterior, **Peníscola**¹¹, és el següent poble que visita. Allí vivien uns dos mil tres-cents habitants. També és remarcable l'augment de la natalitat que observà, amb un nombre que superava carorze vegades el de difunts.

Entrà després en la comanda d'**Alcalà**. En quatre hores per camí de ferradura arribà a aquesta vila, la qual, en cinquanta anys, havia doblat la població fins arribar a les quatre mil persones. Ocupats en l'agricultura, només uns dos-cents residien al nucli de la **Magdalena** (Polpis) i Alcossebre estava derruït.

El recorregut de Cavanilles continua per la costa; ix del Maestrat per visitar **Torreblanca**¹² i **Orpesa** envoltades de marjals insalubres que havien provocat la reducció de la població a Orpesa a uns dos-cents individus. Poc més de mil en trobà a Torreblanca. Amb dificultat, per la fatal orografia, passa a Benicàssim que no tenia ni capellà i comptava amb menys de dues-cents persones.

⁷ Josep Miralles Sales ens informà poc abans de finalitzar el present treball, de l'existència de documentació procedent d'aquesta població en l'Arxiu de Protocols Notarials de Sant Mateu.

⁸ Mossèn Llätzer, capellà de la parròquia, ens informà de la desaparició dels arxius municipals a excepció del capatró municipal de finals del S. XVII, la transcripció del qual consultem en el present treball.

⁹ Consultem la transcripció dels Establiments d'aquesta població. És interessant des del punt de vista històric el llibre de Joan Manuel Borràs Jarque *Història de Vinarós*. Ed. Associació d'Amics de Vinarós. Tortosa 1979.

¹⁰ En el nostre treball incloem informacions d'un llibre parroquial que conserva textos del S. XVIII i la transcripció dels Establiments del S. XVII.

¹¹ Es conserven els Establiments redactats a principis del S. XVIII, que citem en la nostra investigació.

¹² Interessant població per la situació limítrofa de diferents trets lingüístics. No hem localitzat documentació de l'època que estudiem. Des del punt de vista històric destaquem la publicació de Francisco A. Roca Traver *Noticias Históricas de Torreblanca*. Exm. Ajuntament de Torreblanca. Castelló 1988, que inclou informacions sobre repoblacions i altres aspectes relacionats amb la llengua referents a l'antic castell de Miravet.

Pel Desert de les Palmes arriba a la **Pobla Tornesa**, la població de la qual es trobava igualment minvada a uns tres-cents habitants per les mateixes epidèmies que havien afligit Orpesa, i d'ací anà a **Borriol**, el poble més populós, amb uns dos mil tres-cents habitants que vivien en nous edificis fruit dels guanys que aportaven els nombrosos traginers que recorrien a l'època tot Espanya amb les rècues.

Travessà el Coll de la Garrofera, al límit meridional de Borriol i tornà a entrar en el Maestrat per la comanda de **Vilafamés**¹³. La població s'havia doblat i n'eren uns dos mil, repartits entre els masos i la vila. Tot desprenia prosperitat en aquell terme ben comunicat amb la Plana, l'Alcalatén i la resta del Maestrat.

El capítol següent és dedicat al que anomena "clotada o vall des de Cabanes fins a Sant Mateu" i correspon a la comanda de les Coves de Vinromà. Parla primer de la **Serra d'en Galceran**¹⁴ que rondava el miler de persones però amb poc a destacar. De les muntanyes de la Serra torna a eixir de la demarcació històrica del Maestrat i baixa a **Cabanes**¹⁵, al Pla de l'Arc i comprova el considerable augment havia incidit en la població que quasi arriba als mil cinc-cents habitants. A una hora es troba **Benlloch**¹⁶, que en tenia un miler, i s'endinsà de nou en el Maestrat, per la comanda de les Coves, en arribar al terme de **Vilanova**, on diu que tot podria millorar; tot i que la població s'havia multiplicat notablement de la guerra de Successió ençà. Part del miler curt d'individus que la poblaven es dedicava a la fabricació de cabassos i sàries. Prop de Vilanova passà per la **Torre del Domenge**, llogaret de menys de dues-centes persones, i s'aturà a les **Coves de Vinromà**, cap de la setena. Durant el segle XVIII havia doblat la població; inclosos els habitants dels trenta-quatre masos del terme, n'eren uns mil vuit-cents. Ací qüestiona el control de la propietat per part de uns pocs, i es fixa en l'abundància de pastures ocupades per nombrosos aragonesos durant l'hivern. Sis fàbriques d'aiguardent ocupaven bon nombre de gent i produïen per l'exportació.

De les Coves a Albocàsser, entre muntanyes visità el llogaret de la **Serratella**¹⁷ de dos-cents habitants amb pocs recursos, i a una hora de camí es troba **Albocàsser**, poble on també verificà un fort augment de veïns, n'eren aleshores uns mil tres-cents. En el terme, com a les Coves, hivernava la ramaderia d'Aragó i de les terres fredes del regne. De camí cap a Sant Mateu, a dues hores de les Coves passà per la **Salzedella**¹⁸, pertot es respirava antigüitat i negligència, mals carrers i pitjors edificis. Part del terme es dedicava a la pastura.

¹³ L'Arxiu Parroquial de Vilafamés conserva diferents llibres de l'època, que no hem buidat en el nostre treball: *Libro de la Cofradia del Santo Rosario de la Villa de Villafamés 1749-1855* amb algun fragment en català, dels a. 1749-1752 (p. 235-239); *Obras de la Iglesia de Vilafamés, limosnas 1616-1748* escrit íntegrament en català, amb textos de 1617 fins a 1682; *Cofradia del Christo de la Sangre* que conté fragments en català fins l'any 1742. Incloem informacions dels Establiments de la vila, redactats a principis del S. XVII. (Vcure)

¹⁴ Mossèn Pere Saborit, arxiver de la Diòcesi de Segorbe-Castelló ens informà de l'abundància de documentació de l'Arxiu Parroquial de la Serra d'En Galceran.

¹⁵ L'Arxiu Parroquial de Cabanes conserva alguns registres parroquials de l'època que no hem buidat: *Libro de Matrimonios de la Yglesia de Cabanes, año 1565 y en adelante y fina en el año 1715* tot en català; *Tomo 2º. Matrimonios 1716 a 1815* que manté el català fins l'any 1717 (p. 162) i en algun text posterior fins a 1764; *Tomo segundo de entierros de la Yglesia Parroquial de Cabanes que empieza en julio de 1714 y fina el 1820. Defunciones 1714 a 1820* escrit en català fins l'any 1764 (p. 112); *Bautismos 1754-1779. Tomo 3* en català fins a 1764 (p. 121); *Libro de Visitas* amb textos de 1580 a 1798 en llatí, espanyol, i català fins 1701; *Libro Antiguo de la Santa Cofradia establecida en veneración del Santísimo Sacramento del Altar en la Parroquia de Cabanes que empieza en el año 1610* en català.

¹⁶ No es conserva cap document d'aquests segles en els arxius de la població.

¹⁷ En l'Arxiu de la Diputació Provincial de Castelló de la Plana, es conserva en la Secció Històrica (Sig 11-262) el manuscrit *Llibre de la fàbrica de la iglesia de la Serratella començat en 1737 y en avant, de capitulacions, rebudes y dates, etc.*

¹⁸ El capellà Mossèn Josep Miralles Sales ens mostrà l'Arxiu Parroquial en el qual, del temps que tractem, es conserva únicament un llibre del fàbrica, escrit totalment en castellà i un altre d'anotacions de censals del S. XVII i XVIII en català fins l'any 1726.

Cap al ponent i enmig de muntanyes, situada en l'antic cam í d'Albocàsser a Sant Mateu, el sorprengué **Tirig**, per l'atribució que de la vila havia fet Escolano a la Tiriche romana. El 1792 era un llogaret d'uns dos-cents a tres-cents habitants que substistien sense fàbriques ni comerç amb escassos recursos, consistents en el blat, el vi, poca ramaderia i les bellotes. El terme, de dues hores de diàmetre es veia poc generós i mancat d'aigua. Durant el segle XVII havia sofert una gran davallada demogràfica. Segons ha estudiat Mossén Josep Miralles i Sales¹⁹, en cent anys la població s'havia reduït a la meitat. El 1610 hi havia uns tres-cents habitants i després de la guerra de Successió, l'any 1716, trobem tan sols unes trenta-dues famílies. Quasi tots els cognoms del segle XVI havien desaparegut al segle XVIII. Tanmateix, durant aquest segle assistim a una recuperació progressiva de la població. Al *Llibre de Válués*²⁰ de la vila llegim una norantena de propietaris inscrits des de 1730. Aquesta dada es correspon amb els més de setanta veïns que dona Mossén Josep per a l'any 1762. Una prova del reviscolament de la població, és l'inici de les obres de la nova església parroquial l'any 1744. Entre els factors que expliquen l'augment demogràfic durant aquest període es troba la immigració, de la qual també ens dona notícia mossén Josep quan parla dels nous cognoms que apareixen en el segle. L'origen dels nous habitants, incorporats en els anys que indiquem, és el següent: Mosquerola (Aragó) (1742,1766); Vilafranca (1751) Castellfort (1730 i fi del XVIII), Vallibona (1768) i Herbeset (1768); Vinaròs (1726), Càlig (1730); Catí (1744) i Salzedella (1727).

A una hora de distància de la Salzedella, ja en la comanda central, Cavanilles descobrí **Sant Mateu**, vila que, segons conta, prometia ser la principal del regne dos segles enrera, pels ràpids progressos que havia fet i per la bellesa dels seus edificis i carrers; tanmateix, les ben fundades esperances no s'havien complit. Els darrers anys s'havia mantingut sense augment i no passava de dos mil set-cents habitants. Part de la població s'ocupava en la manufactura del cànem portat de la Plana, i la resta al conreu dels camps i la ramaderia. Prop de la capital del Maestrat augmenta el nombre de muntanyes. Per les revoltes dels barrancs arribà a **Cervera**, situada en l'únic pas entre la mar i Sant Mateu. Aquesta vila, arruïnada en la guerra de Successió, tenia llavors uns mil quatre-cents veïns, fruit de la immigració dels darers anys. **Càlig**²¹, per contra, reunia més de dues mil persones, població que s'havia doblat durant el segle.

La part més occidental del Maestrat de Montesa ocupa una altre capítol de l'itinerari. **Ares** és la primera vila que descriu. L'altura i el clima del seu terme no hi facilitaven l'establiment. Els camps, amb dificultat produïen el pa que necessitaven. La població havia augmentat ben poc o gens durant la centúria i, comptats els masovers, no arribaven al miler, els habitants.

Per la nova carretera que havien obert de Mosquerola a Orpesa per a conduir fusta, es dirigí a **Vilafranca**, poble que més antigament formava part del terme de Morella i llavors, relacionat amb el Maestrat. Durant el segle XVIII, aquesta vila, que limita amb Aragó, havia experimentat un agument demogràfic considerable, i això no ho havia provocat l'agricultura, sinó la indústria de la llana i

¹⁹ Miralles Sales, J. (1978) p. 39-58. La G.E.C. dona 76 habitants l'any 1716, i 225 el 1794. Nosaltres seguim les dades de mossén Josep estretes de la documentació municipal.

²⁰ Arxiu Municipal de Tirig.

²¹ Dels arxius d'aquesta població ens informen que no es conserva més que un fragment en català del *Llibre Racional* de l'any 1764, del qual ens facilità la transcripció Aureli Querol.

una fàbrica de sabó. La manca de població a principis de segle havia fet abandonar les terres i augmentar el nombre de pastors. Les oligarquies locals controlaven per ací el desenvolupament dels municipis. Els incòmodes i lletjos edificis, segons les apreciacions del botànic, aplegaven uns mil quatre-cents individus.

A tres hores i mitja de Vilafranca es trobà **Benassal**, centre de la nostra investigació, amb un terme igualment muntanyenc. Els ramats pasturaven en aquell temps, pels crms coberts de roures i carrasques. La població havia anat augmentant en dos segles fins a reunir uns dos mil tres-cents habitants. Cap a 1750 s'obrí un nou camí d'eixida de la vila, que s'unia amb la carretera abans esmentada en direcció a la mar. En la segona meitat del segle XVII, Benassal experimentà un extraordinari augment demogràfic. A finals d'aquesta centúria comptava amb mil sis-cents vint habitants. Durant el segle XVIII, continuà el creixement de la població, encara que de manera més moderada. Les dades²² donen una creixuda del 25%. El 1790 s'amplià novament l'església, modificada a finals del segle anterior, que resultava petita. Benassal és aleshores, un nucli urbà important de la zona nord del País Valencià. Amb uns dos mil habitants, que s'estimen a finals de segle, se situava darrere de Morella i de les poblacions de la costa com Vinaròs, Benicarló i Alcalà. Mossén Salvador Roig²³ a propòsit dels llinatges de la vila, ens informa de l'origen de la immigració benassalenca durant els segles XVII i XVIII, que es pot resumir en tres direccions: els que baixen dels Ports (Olocau del Rei, Portell, Castellfort, Vilafranca, Ortells i Morella), els que vénen dels pobles de la rodalia (Albocàsser, Ares, Culla, Catí, Benafijos, Vistabella i la Torre d'en Besora), i aquells que pugen de Xert, Sant Mateu, les Coves de Vinromà, Cabanes i Vila-Real. Destaquen, a més, els emigrants procedents de pobles castellanoparlants: Mirambell, Tronchón, Vilaroya i Ludiente. Afegit a l'emigració, que podem anomenar espontània, trobem un altre factor que contribueix a la presència de forasters al poble: la política matrimonial de certes famílies importants. Un exemple, destacable si més no lingüísticament, és el de l'alcalde Francisco Beltran (1727-89) que es casà amb una noble d'Alcorissa (Baix Aragó)²⁴.

Més elevada, a una hora de distància, Cabanilles es trobà la vila de **Culla**, que havia tingut igualment un fort creixement des del segle XVII. Ara, amb els masovers, comptava un miler llarg de persones. La vila de Culla, seu de l'arxiu de la Tinença dels Herbatges²⁵ d'on hem estret part dels documents estudiats, i cap de la Setena, aplegava periòdicament els síndics de les universitats de les viles d'Adzeneta, Benassal, Vistabella, Benafijos i dels llocs de la Torre d'en Besora i Vilar de Canes per al lliurament de l'impost de l'usdefruit de tot allò referit a la ramaderia i el bosc, les dues fonts de riquesa més importants de la zona. La constitució d'aquesta singular comunitat ramadera formada pels pobles de l'antiga Comanda de Culla, data del segle XIV i es mantingué de ple, fins el segle XIX. Els consells de les viles s'encargaven del funcionament. Els notaris i els càrrecs

²² Barreda Badal, E. (1989), p.809-820.

²³ Roig i Moliner, S. (1850).

²⁴ Aliena Miralles (1986) p. 80, presenta el quadre d'aliatges amb famílies forasteres de la família Bertran: durant els segles XVI i XVII, en 12 generacions es troben 7 matrimonis amb dones procedents d'altres pobles (Culla, Ares, Vilafranca i Alcorissa) i 5 filles es casen amb homes de fora (Ares, Catí, Almenara i Morella). Esmenta una altra família destacada, els Monsonís que es relaciona del XV al XVIII amb gent de Catí Culla, Castelló i la Jana.

²⁵ Miralles i Porcar J. (1985a, 1985b).

oficials respectius es reunien amb freqüència i existia una consciència comunitària i un gran coneixement entre els pobles.

La comarca històrica de la **Tinença de Culla**²⁶ és un territori sobre el qual establí Pedro I d'Aragó un domini entre els segles XI i XII en època musulmana, i passà definitivament a mans cristianes al segle XIII en ser conquistat per Jaume I que lliurà el castell al noble aragonés Blasco D'Alagon l'any 1235. Aquest aristòcrata i els seus successors s'encarregaren de la població del territori a furs d'Aragó. L'any 1303 la Tinença fou venuda al Temple i comprenia Culla, Benassal, Vistabella, Atzeneta, Benafigos, la Torre de Vinrabí (d'en Besora), Vilar de Canes, el Molinell, el Boi i els castells de Corbó i del Castellar. Així passà a l'Orde de Montesa l'any 1319 que li imposà els furs de València i l'organitzà com a comarca independent. L'any 1345 l'orde li cedí els herbatges, la qual cosa comportava un important grau d'autonomia. La constitució d'aquesta tinença autònoma nasqué d'un conveni entre l'Orde de Montesa i les universitats del Castell de Culla sobre l'explotació de la ramaderia, els boscs i les terres de pastura, en el qual s'intercanviaven els drets per un pagament anual de mil sis-cents sous reials de València. La tinença obtenia així una llibertat total per a desenvolupar i planificar l'activitat ramadera i els aprofitaments forestals. Aquell mateix any començà la redacció del codi legislatiu de les esmenades activitats econòmiques, els *Capítols dels Herbatges*. Es prohibeix l'accés de bestiar estrangers a la comarca, s'estableix un sevei de vigilància forestal, es protegeixen les mallades i refugis per als animals, etc. Aquesta institució determinà la futura evolució de la comarca. Al XV i XVI esdevenen viles els llocs més actius (Benassal, Culla, Vistabella i Atzeneta) i al temps que s'estanquen Benafigos, la Torre d'en Besora i Vilar de Canes, i desapareixen com a tals municipis els altres (el Boi i el Molinell).

Culla presenta, durant el segle XVIII, un creixement molt considerable. En aquesta centúria dobla la població, passa de tenir uns sis-cents habitants després de la guerra de Successió, a prop de dos mil a finals de segle²⁷. El llogaret del **Molinell**, que havia estat morisc, tenia només sis cases, i d'ací seguint el camí d'Albocàsser deixà al nord **Vilar de Canes** i passà per la **Torre d'en Besora**, llocs tots dos que no arribaven als dos-cents habitants. El lloc de la Torre d'en Besora, durant el segle XVIII experimentà una forta davallada de la població. El 1715 comptava amb sis-cents trenta-quatre habitants i a finals de segle s'havia reduït a quaranta veïns, és a dir, unes cent vuitanta persones. La ramaderia i els cereals eren la base de l'economia de la zona. Travessant el riu de Monlleó, cap al sud, el botànic es desplaçà a **Adzeneta**, vila ben situada, amb abundància de fruits i molta ramaderia, que rondava els mil vuit-cents habitants.

Des d'Adzeneta, Cavanilles visità els primers pobles de l'Alcalatén²⁸ i finalitzà el recorregut del Maestrat amb **Benafigos** i **Vistabella**. Del primer diu que cal valor per viure en un poble on les terres semblen destinades per la natura als llops, raboses i bandolers. Poc més de dues-centes persones subsistien en aquell elevat recinte. De Vistabella destaca la bellesa de l'església i, per l'esterilitat del terreny, indica que si no hagués estat per les fàbriques d'estamenya, cordellats i llenç, no s'haurien pogut multiplicar els veïns com de fet s'havia produït en els

²⁶ Vegeu els estudis de Barreda Edo i Miralles Porcar esmentats en la bibliografia.

²⁷ G.E.C.

²⁸ Sobre l'Arxiu Històric Municipal de Lluçena es publicà la catalogació dels fons en el *Boletín Informativo del C.I.T.* n°138-139 Lluçena 1992. S'hi conserven alguns manuscrits de l'època que tractem.

darres quaranta anys. Vivien allí més de mil cinc-cents persones, algunes de les quals usaven encara la filosa, malgrat haver-se desplaçat a València per instruir-se en l'ús del torn de filar, segons el testimoni aportat per l'autor.

1.2. ELS DOCUMENTS ESTUDIATS

A l'hora de seleccionar els materials de la nostra investigació, després del recorregut pels arxius de la zona i amb una primera idea de les possibilitats que oferien, els criteris que hem tingut en compte han estat, en primer lloc, la cronologia, ens disposàvem a estudiar els darrers textos escrits en català en l'època de les primeres prohibicions legals. En segon lloc, hem considerat primordial, el coneixement dels escriptors i la seua trajectòria vital²⁹, així com la possibilitat de delimitació del nucli primitiu del document de les refundicions i afegitons posteriors.

Amb aquest plantejament, vam prendre com a centre de la nostra investigació els textos dels arxius de Benassal corresponents al s. XVIII. El conjunt és variat, aplega documents administratius, religiosos i municipals, de diferents escriptors, amb possibilitat d'investigar aspectes externs. La tipologia del conjunt documental major, les *Visures* municipals, permetia la recerca de les fonts o models de què partien i la comparació amb altres texts contemporanis, que havíem localitzat a Culla i Tírig. La voluntat d'ampliar l'àmbit de la investigació ens portà a incloure el manuscrit dels *Establiments* de la Torre d'en Besora. L'estudi d'aquest darrer tipus de document ens obria un camp de relació molt interessant, comptant amb altres transcripcions que existeixen de textos semblants dels pobles de la nostra zona. Finalment, un recull de textos de Cinctorres, de temàtica religiosa, escrits per diverses mans, completà el conjunt de fonts bàsiques del nostre estudi. Tot seguit mostrarem la procedència i localització dels textos transcrits i dels altres estudiats, amb indicacions sobre la temàtica, la contextualització i caracterització sociolingüística i les notícies dels escriptors.

1.2.1. Els textos originals. Procedència, contingut i escriptors

Els textos transcrits en el capítol següent procedeixen dels arxius: Municipal de Culla (AMC)³⁰; Municipal de Benassal (AMB); Municipal de la Torre d'en

²⁹ Al llarg del capítol incloem dades que permeten definir el tipus i l'ambient social en el qual s'integraven els usuaris de la llengua seleccionats. Entre els autors dels escrits estudiats podem distingir dos grups: els notaris-escriptors i els clergues. Tots ells, però, presenten un seguit de característiques que fan que els puguem considerar un grup homogeni i per tant representatiu:

a) Són nascuts o resideixen als pobles respectius.

b) Procedeixen de famílies més o menys destacades, de classe mitjana o superior en algun cas dins de l'àmbit vilatà, amb propietats rurals.

c) Ocupen tots càrrecs civils o eclesiàstics i en conseqüència són bons coneixedors de l'entorn social en què viuen i amb el qual estan compromesos i també una certa dependència jeràrquica dels estaments als quals pertanyen.

d) Tenen estudis mitjans o superiors, realitzats generalment fora de la vila.

f) Mantenen freqüents contactes fora del poble, per escrit o personals.

g) La seua llengua materna i habitual és el català, però coneixen tots el castellà oral i escrit, i en alguns casos el llatí. Tots ells demostren que tenen més perícia en el català que en el castellà, tanmateix obeeixen les ordres quan cal. Podem considerar-los els darrers que usen el català escrit a l'administració, després de les prohibicions del segle XVIII.

³⁰ La numeració dels manuscrits i la signatura correspon a la catalogació d'aquest arxiu publicada, de C. Rabasa, M. Barrera i L.M. Perez (1990), cap XII. 2. 5. "Fitacions i visures de la terra d'herbatge" pp 324-328. En el catàleg s'indica la resta de reconeixences conservades de tots els termes de la Tinença.

Besora (AMTB); Municipal de Tírig (AMT); Parroquial de Benassal (APB) i Parroquial de Cinctorres (APC).

Segons la tipologia dels documents distingim cinc classes de textos: procés judicial, visura, establiments, llibre de compte i raó, i llibre de confraria. L'abreviatura inicial és la que emprarem de referència en els exemples de l'estudi lingüístic.

• **Procés judicial**

[VBI] *Procés judicial de Benassal*. (a.1684) AMB (secc. B, nº 1)

• **Visures**

a) Recull de fragments de visures anteriors al segle XVIII.

[GS] Les vuit primeres pàgines del terme de Benassal de la *Reconeixença de la Tinença de Culla* (a.1555). AMC (secc. Tinença) VI-14 (3.657)

[JÇ] Les set primeres pàgines del terme de Benassal del *Llibre dels camins d'herbatge de la Tinença de Culla* (a.1597). AMC (secc. Tinença) VI-15 (3.663)

[JHV] Les trenta primeres pàgines del terme de Benassal de la *Reconeixença general de la Tinença de Culla* (a.1615). AMC (secc. Tinença) V-8 (3.662)

[JB] Les cinc primeres pàgines del terme de Benassal de la *Reconeixença general de la Tinença de Culla* (a.1634). AMC (secc. Tinença) V-8 (3.662)

[MNT] Les cinc primeres pàgines del terme de Benassal de la *Reconeixença general de la Tinença de Culla* (a.1658). AMC (secc. Tinença) V-4 (3.666)

[MNTI] Les tres primeres pàgines de la *Vista del terme de Benassal* (a.1687) AMC (secc. Tinença) V-9 (3.668)

b) Visures del S. XVIII:

[VBII] Les vint-i-set primeres pàgines de la reconeixença del terme de Benassal de la *Reconeixença General de la Tinença de Culla* (a.1715). AMC (secc. Tinença) V-10 (3.669).

Llibre de visures de Benassal AMB doc. 10:

[VBIII] pp. 1-40. (a.1723).

[TM] pp.41-85. (a.1740,1746,1749,1755).

[LM] pp.86-95. (a.1763).

[VM] pp.96-115. (a.1786,1788,1791).

[JA] *Reconeixença dels assagadors del terme de Tírig* (a.1817) del *Llibre de Visures de Tírig* AMT.

• **Establiments**

[EstT] *Establiments del lloc de la Torre d'en Besora* AMTB

• **Llibre de compte i raó**

[JG], [CM] *Libro de cuenta y razón de la administración de San Cristóval de la villa de Benassal* APB (secc. 2ª, nº10)

• **Llibre de confraria**

[LCR] *Llibre de Capítols de la Confraria del Roser de Cinctorres* AMC

El Procés judicial de Benassal

• **Document [VBI]**

El document és transcripció íntegra del conjunt format per 18 fulls cosits en quadern³¹. Conté el procés judicial seguit arran d'una baralla, produïda el dia 9 de

³¹ Catalogat com "Testimonios y Procesos de justicia. año 1684" per E. Díaz Manteca (1984).

maig de 1684 en el terme de Benassal, entre dos llauradors veïns de la vila, mentre discuteixen sobre els drets de pastura en un terreny comunal. Un dels participants resultà ferit d'una punyalada a la boca del cor. El document comença amb les informacions ex ofitio: l'acte del notari fet a la masada i la declaració de Jaume Nabàs, pare de l'agredit, davant el lloctinent de justícia de la vila. Les autoritats es desplacen posteriorment al mas de l'agressor i alcen acte de fuga del denunciado. Segueix la declaració de vuit testimonis. Uns dies més tard, el notari procurador fiscal i patrimonial per sa majestat en les comandes del Maestrat Vell de Montesa del Coll de la Garrofera³² ençà, fa l'acusació, que s'admet. A continuació trobem tres citacions amb les corresponents contumàcies i l'escriptura de denunciació i criminal acusació, amb la crida i citació de trenta dies i l'acte de publicació. El document finalitza amb tres contumàcies de la citació de trenta dies, la d'una quarta de gràcia i la contumàcia de la repetició de la segona crida.

Fou redactat per **Vicent Badal [VB]**. Segons la nostra recerca, a més del cas judicial de Pere Bertran de l'any 1684 [VBI], l'any 1715 escriu al *Llibre de Culla, Benasal, Vistabella y Benafijos*, visura de la Tinença de Culla corresponent al terme de Benassal ([VBII]). El tornem a trobar en la *Visura General* de Benassal de 1723, juntament amb el seu fill Geroni, durant els dies 26, 27, 28, 29 i 30 d'abril i 2 de juliol, i com a únic escrivà en el reconeixement fet el 20 de setembre del mateix any ([VBIII]), documents que també transcrivim en el present treball.

Fou Notari i escrivà del Consell i de la Cort de Justícia de Benassal, treballà per a la Tinença de Culla i com a notari de ofici³³. Tenim notícia d'escrius seus conservats a l'A.R.V.³⁴. Nasqué segurament a Benassal al voltant de 1660, on tenia la residència³⁵. Tingué almenys dos fills, un dels quals, Geroni Badal, es dedicà a l'escribania. Ens consta que vengué les notes del seu fill difunt Geroni a Vicent Bertran l'any 1739. Més endavant, es repetí aquest fet curiós de venda d'instruments notariaus quan un altre fill, Pere Badal, després de la mort del pare³⁶, com a hereu, vengué l'any 1748 les notes al mateix Vicent Bertran per preu de 25 lliures³⁷. Escriu generalment en català, també en llatí, almenys fins 1710, i comença a emprar el castellà cap a l'any 1709 i sobretot a partir de 1730³⁸.

³² Cavanilles (1759:56) esmenta el topònim quan es dirigeix de Borriol a Vilafamés: "Si desde Borriol se sube por el monte de mediodía hasta el sitio llamado Coll de la Garrofera". Deu tractar-se del límit meridional del terme de Vilafamés i per tant del Maestrat.

³³ Per les referències del *Llibre de Conte y Raó* de Visent Bertran de la Vila de Benasal fet a 17 de Juliol del Any 1689 citat per Aliena Miralles (1987) pp. 133, 135, 204, 205 sabem que rebé diferents actes i capítols (matrimonials, de venda, de deute, de pagament, d'identitat, de promissió, de reconeixement com a tutor, de renúncia, d'arrendament) els anys 1688, 1694, 1696, 1699, 1705 i 1721.

³⁴ El 13 de desembre de 1723, per manament de l'alcalde ordinari i dels regidors reconeix tots els llibres de determinacions conciliaris que es trobaven custodiats a l'arxiu de la casa de la Vila i com a notari i coneixedor del decret del Tinent General de la Junta de Montesa de 1688, expedix un certificat que presentà a la Reial Audiència de València el 1724 com que des de l'any 1668 fins al 1723, l'elecció de síndic o procurador general de la vila de Benassal s'efectuava per la major part de vots dels individus que componien l'ajuntament i no personalment com pretenia l'administradora temporal de la Comanda, la duquesa de Montalto. (ARV. Escribanías de Cámara, expte. 116; citat per Aliena Miralles (1987:48)). És una mostra més de l'enfrontament de la burgesia local amb el poder senyorial.

³⁵ "Vicent Badal, notari, de la vila de Benassal habitador, escrivà de dita visura y regoneixença" 1715 [VBII, 2]. El llibre de baptismes de Benassal de 1654-1763 no es conserva.

³⁶ "En onze dias del mes de julio año 1742, aviendo resebido los sacramentos de penitencia sub conditione y extrema unxion murió Visente Badal, escrivano y fue sepultado en el sementerio de esta parroquial iglesia (...) hizo testamento resebido por Thomas Molés escrivano (4-3-1739). (Libre dels Soterrats Difunts 1654-1765. APB; p. 230)

³⁷ Aliena Miralles (1987) p. 111.

³⁸ Sobre la castellanització dels escrivans hem consultat P. E. Barreda i Edo, "La castellanització burocràtica a Benassal", *Actes del Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana* (1986) vol. VIII, p. 247.

Les Visures o reconeixences de terrenys comunals de Benassal i Tírig

• Documents [VBIII], [TM],[LM] [VM]

Els quatre documents conformen la transcripció íntegra del *Llibre de visures de Benassal*. El fet de separar el manuscrit en documents diferents respon a la diferent autoria i datació dels escrits.

La part escrita per Vicent Badal [VBIII] correspon a les reconeixences realitzades els dies 26, 27, 28, 29 i 30 del mes d'abril; el 2 de juliol i el 20 de setembre de 1723 i omplin la primera part del llibre, amb un total de 40 pàgines.

De la mà de Tomàs Molés [TM] tenim les visures de l'any 1740 durant els dies 5, 6, 7 i 12 de novembre, i les del 1755, fetes els dies 13 i 14 de juny. S'inclou la còpia de dues actes justificatives de 1682 i 1690, en paper de tamany reduït, aquesta segona part del llibre reuneix en total 45 pàgines.

El tercer conjunt del llibre fou escrit per Lluís Monterde [LM], és la part menor i conté la visura dels dies 11 i 12 de gener i 8 i 9 de febrer de l'any 1763, amb 10 pàgines escrites.

La darrera part del llibre, en espanyol, reuneix les reconeixences escrites per Vicente Molés [VM] els anys 1786, 1788 i 1791.

Sobre l'origen de les visures³⁹ hem pogut saber que després del repartiment de les terres i durant la formació de les universitats, en els segles posteriors a la conquesta, es deixaren uns llocs, que per diverses raons no pertanyien a ningú. Aquest conjunt el formaven les vies de trànsit, les fonts, basses i altres terrenys, que foren destinats a l'ús comunal de tots els veïns. L'aprofitament progressiu d'aquests llocs condicionà la necessitat de regular-ne l'ús i salvaguardar els límits. El territori comunal és descrit en els delimitacions de les propietats de les Cartes de Població, i pel que fa a la normativa legal d'utilització d'aquests llocs, els Establiments inclouen diferents capítols referits a tal efecte. Per combatre les irregularitats que es produïen en aquests llocs, amb el pas del temps, aparegueren les *visures o reconeixences*, revisions periòdiques, realitzades per les autoritats del municipi per garantir el seguiment de les normes i el bon ús dels territoris comunals.

L'estructura de la propietat de la comarca, incloïa un important sector de propietaris de masos, insert en el conjunt de la comunitat pobletana, que tenia com principal activitat econòmica la ramaderia, concretada en les terres del Comú de la vila i en el benefici que li reportaven els drets col·lectius d'aprofitament rústic. Els masos eren en l'època medieval, grans extensions aprofitades per a la ramaderia connectades amb el potent negoci de la llana⁴⁰.

Dels Comuns de la vila de Benassal, es conserven els documents de revisions realitzades al segle XVIII, reunides fonamentalment, en el llibre transcrit, tanmateix, per les referències que trobem al seu interior⁴¹, comprovem que es practicaven ja al segle XVI, i prou sovint (de vegades més d'una a l'any), unes amb

³⁹ Vegeu els estudis de Barreda Edo.

⁴⁰ Aliena Miralles, (1987; p.127-128).

⁴¹ "Visura de 13 de abril de 1551"[VBIII, 2]; "visura de dit paraje feta en 14 y 19 del mes de maig del any 1625, rebuda per Jaume Bertran" [TM, 16 nota] "visura de 4 i 9 de juliol 1720"[VBIII, 15]; "las dos visuras de la delineación de dicha masía de Monterde o sus tierras de aquel paraje que la última fue hecha y practicada en el año 1749 y la otra en 1728"[VM, 2]; "la que fue practicada en el año 1733 en 6 de junio que que hiva por escrivano el difunto Pedro Monterde"[VM, 4]; "visura de 9 de nohembre 1744"[TM, 19].

caràcter general, pel terme, i altres referides a masades, propietats particulars o llocs concrets que presentaven algun problema.

Per dur a terme les visures es reunien una dotzena de persones entre oficials i prohoms. El grup d'oficials era format pel lloctinent del Sr. Comanador de la vila, màxima autoritat local, el justícia, dos jurats i el mustassaf. Els prohoms eren cinc, tres dels jurats i dos del mustassaf, acompanyats del notari escrivà nomenat per a tal efecte. La visura de 1740, mostra el canvi de l'organització municipal imposat pel govern borbònic: es reduí el nombre d'assistents a les reconeixences. Se n'ocupà, llavors, el lloctinent del comanador, l'alcalde ordinari, dos regidors, un síndic procurador general, tres prohoms nomenats per l'ajuntament i el notari-escrivà.

Els objectes de revisió se centraven fonamentalment en els límits o afrontacions, de propietats privades i comunals, marcats per les fites, punts de referència que havien de tenir obligatòriament un molló (pedra o conjunt de pedres amuntegades que destaquen), les contrafites (lloses adosades a a vora de les fites per indicar la direcció o seguida de la línia divisòria), les creus (gravades en la roca o en una pedra per senyalar les cruïlles o els colzes dels llocs delimitats) i les antigors de paret, nom que reben en els textos, les parets antigues que marquen els assagadors i altres terrenys.

Abans de practicar les reconeixences, segons consta al principi de la seua redacció, s'avisava mitjançant pregons els veïns, habitants i terratinents de la vila per a que manifestaren totes les fites que faltaven en les seues masades i heretats i per a que tingueren en cada fita un molló, i advertien sobre la imposició de penes consistents, en deu sous per no tenir molló en una fita, i en trenta sous, per no conservar o canviar de lloc una fita i no declarar-ho.

Quant a les heretats i masades, els encarregats de la visura seguien fita a fita la rodada, consultant els llibres i anotant els fraus i les reformes. En ocasions, s'obligava el propietari a rodar de paret tot el territori, a fi de reservar el Comú i evitar dubtes en els límits.

Gran part del territori comunal el constituïen les vies de comunicació. S'hi anomenen "assagadors", les vies destinades al trànsit del bestiar; el terme "camí", més general sol referir-se a la via que comunica dos llocs habitables. Tant els assagadors, com els camins dels masos i els que comunicaven amb els pobles veïns, dins del terme eren controlats exhaustivament i s'obligava a mantenir-los en bon estat amb raonaments com que "les raberes, com vagen en cavalleries per dit assagador no pugen haver pena" [VBIII, 34] o "per a que pugen anar y venir ab qualsevols càrregues totes y qualsevols persones sens pena alguna que se'ns puga clamar lo señor del mas" [TM, 9]. Es creaven obligacions com: que "netege dit assagador, que per estar en el molta malea no es pot passar en avarios" [TM, 29], i "tornen les solzides que y a en dit assagador per a que còmodament passen los ganados" [TM, 34]. Era obligació dels propietaris amb terres als límits del comú, la conservació de les aigüeres i les séquies, de manera que tragueren les aigües dels camins, a fi de mantenir en bon estat el sòl, que s'empedrava en els llocs més dificultosos. Es posava molt d'esment en l'amplària de les vies. Les penes imposades als infractors, segons els Establiments⁴², anaven de deu sous per no

⁴² Establiments de Benassal (XXXVII Rúbrica d'aygüeres e camins(1539)) (AMB).

mantenir unes grades o per trobar una aigüera rompuda, a trenta sous per llaurar un camí fitat, defraudar l'assagador, i fins a 3 lliures, per llaurar una senda.

Altres territoris de domini públic que mereixien l'atenció en les visures eren els ribassos o vores de camins i barrancs, més o menys extenses on podia pasturar el bestiar, referits amb el nom d'antuixans⁴³. Llaurar en terres d'antuixa suposava una lliura l'any 1763. Els bovalars constituïen altres territoris acotats on podien pasturar els animals del poble, amb regulacions particulars contingudes en els Establiments.

Les coves, servien de refugi natural dels ramats i pastors i per la seua utilitat i amb el nom genèric de mallades, són igualment controlades en les visures, així com les carrasques⁴⁴, que com repeteix Cavanilles en el viatge esmentat més amunt, constituïen un dels principals recursos econòmics de la zona per alimentar el bestiar. Tallar una carrasca de pam de corona en un assagador, suposava una multa de quatre sous, segons trobem en una visura.

Tot el territori esmentat rep els noms de "Comú de Consell", "Consellat", "terra de Consell", o "Comuna". Tot allò que limita amb aquestes zones és objecte de visura, fins i tot les edificacions de vivendes a la vora de camins o pròximes, en els documents trobem el cas d'una caseta i àdhuc les obres de l'ermita de Sant Cristòfol reben la visita dels oficials.

Pel que fa als escrivans, tornem a trobar **Vicent Badal** (Vegeu més amunt el document [VBI]).

Geroni Badal signa com a notari-escrivà de la *Visura General* de Benassal de l'any 1723 juntament amb son pare Vicent Badal. La lletra d'aquesta visura coincideix amb la d'altres documents de Vicent Badal, per la qual cosa, considerem que fou escrita únicament pel pare.

La primera referència de Geroni que hem trobat, cita el nom en castellà i és de l'11 de setembre de 1715, data en què rep uns capítols matrimonials⁴⁵. Sabem també que morí el dia 12 de juliol de 1725⁴⁶, i que l'any 1739, com hem dit anteriorment, son pare vengué les seues notes al terratinent i mecader Vicent Bertran.

Tomàs Molés [TM], un cop retirat Vicent Badal, el substitueix en el càrrec. Al *Llibre de Visures* de Benassal, signa, com a notari escrivà de la vila, les reconeixences dels anys 1740, 1746, 1749 i 1755. Treballà així mateix, per a la Tinença de Culla, l'any 1745 encara hi signa un document en català⁴⁷. Com a notari d'ofici, tenim notícia de diferents actes⁴⁸ rebuts els anys 1739, 1740, 1741 i 1746. L'any 1744, a la Torre d'en Besora, el dia 14 de desembre signa una còpia de l'escriptura de concòrdia en espanyol, rebuda el 17 d'agost de 1739⁴⁹. Escriu en català fonamentalment i també en castellà des de 1736⁵⁰. Nasqué a finals del segle XVII o principis del XVIII segurament a Benassal on tenia propietats rebudes per

⁴³ Est. de Benassal (XLII Rúbrica del mudament o prenimient de camins e antuixans de Consell (1518).

⁴⁴ Est. de Benassal (LXXII Rúbrica de tallar les carasques en les deveses e bellota).

⁴⁵ Aliena Miralles (1987) p. 201.

⁴⁶ "fue sepultado en la presente yglesia delante de la capilla de San Antonio de Padua..." *Llibre dels Soterrats. Difunts 1654-1765* APB; p. 233r.

⁴⁷ AMC Secció Tinença, Caixa V Doc. n° 5.

⁴⁸ Aliena Miralles (1987) pp.123, 132, 140, 202.

⁴⁹ Vegeu la transcripció del Document [EstT].

⁵⁰ El 1747, 1748, 1756, 1758 escriu en espanyol els capítols CXXII, CXXIII, CXXIV, CXXV del *Llibre dels capítols d'herbages de la Tinença de Culla* transcripció de P.E. Barreda i Edo (1986a).

herència⁵¹ que deixà al seu fill Vicente. Morí a Benassal el dia 14 de juliol de 1760⁵².

Lluís Monterde [LM], l'11 de gener de l'any 1763 apareix com a notari del Consell de la vila de Benassal en la visura i el 8 i 9 de novembre, en nom de notari dels regidors i representant la persona del síndic i procurador general, signa com a escrivà els reconeixements en el *Llibre de Visures de Benassal*. Durant els anys 1767-68 i 69 el trobem com a recaptador de l'Almoina de Na Gomara⁵³. El mateix any 1768 trobem el seu nom en una dispensa matrimonial al bisbat de Tortosa⁵⁴. Degué estar nomenat escrivà per l'ajuntament de Benassal (probablement per succeir Geroni Badal) puix l'any 1732, el marquès d'Angulo, lloctinent de Montesa, va demanar la revocació del seu nomenament⁵⁵. En aquesta mostra d'enfrontament de la burgesia local amb el poder senyorial, es véu implicat, com veurem, Vicente Molés del costat senyorial. Lluís Monterde, amb tota seguretat, residia a Benassal on devia haver nascut a principis del segle. Era fill de notari⁵⁶ i propietari de la masada coneguda actualment per Mas de Monterde, que amplià amb la compra del Mas de la Cova, on tenia masovers que s'hi encarregaven. El 1788 sabem que tenia un fill estudiant, baxiller en filosofia. Morí a Benassal el 5 de desembre de 1790⁵⁷. Escrivia en català, llatí i també en castellà. És l'escrivà que resisteix més en l'ús del català a Benassal (fins 1763).

Vicente Molés [VM] és l'escrivà de les visures de 1786, 1788 i 1891 del *Llibre de visures de Benassal*, havia treballat per a la Tinença de Culla on hem localitzat alguns escrits dels anys 1783, 1787, 1791 i 1793, sempre en espanyol⁵⁸. L'any 1771 sembla que l'escrivania de l'ajuntament de Benassal estava vacant. *Vicente Molés*, fill de Thomàs⁵⁹, és el pretenent amb el suport del Lloctinent de Montesa, que residia a Sant Mateu. L'alcalde de Benassal, però, defenia un altre escrivà. Arran d'açò s'originaren pleits sobre la competència de la jurisdicció, que es disputaven els dos bàndols enfrontats, que duraren molts anys⁶⁰.

⁵¹ Thomàs Molés i el seu fill Vicent tenien el mas de Corbó de Baix (P. E. Barreda i Edo, "Els masos de Benassal" *Boletín del C.E. del Maestrazgo*, nº 16, 1991).

⁵² "se le dió sepultura en la iglesia parroquial (...) hizo testamento que autorizó Juan Branchat, escrivano. *Libro de Mortuorios que empieza en 28 de enero año de 1766. Difuntos V (1766-1805)* APB Secció 1ª, nº 9.

⁵³ "la almoyna de Na Gomara que en el dia administra Luis Monterde escrivano" [CM]

⁵⁴ "Ludovicus Monterde de autoritate apostolica publicus dicta vila de Benasal notarius, hic meum apono signum in testimonium veritatis dispensatio marimonis (...) super 4ª afinitatis fradu quo sunt coniuncti Thomas Miralles et Maria Fabregat incolae villa de Benasal" (ADT Benassal, Caixó 16 C Beneficials)

⁵⁵ ARV Real Acuerdo, llibre 67 (1772) fols 73v i 74, llibre 68 (1773) fol 17; citat per Aliena Miralles (1987) pp. 52-53.

⁵⁶ A la visura de Thomàs Molés trobem "la masada de Pere Monterde, notari, 1749 [TM, 28]. El mateix Pere Monterde és citat ja difunt, per Vicente Molés el 1791: "la (visura) que fue practicada en el año 1733 en 6 de junio, que hiva por escrivano el difunto Pedro Monterde, escrivano" [VM, 4]. La defunció de Pere Monterde consta el dia 9-8-1757 al *Libre dels Soterrars. Difunts 1654-1765* (APB Secció 1ª, nº 7, p. 352r).

⁵⁷ Lluís Monterde en la "Prohomenia" feta a instància seua l'any 1788, és qualificat de "escrivano", i no pogué intervenir "por hallarse con algunos accidentes e indisposiciones" [VM, 3]. L'any 1791, es requereix la compareixença de "Pedro Monterde, hijo de Luis, dueño de dicha masía, bachiller en filosofía" i diuen haver "avisado a su curador Joseph Antonio Bertrani, boticario de la villa de Albocácer" [VM, 16]. "El cinco de diciembre de 1790 fue enterrado (...) dentro de la iglesia parroquial de esta villa (...) Luis Monterde, escrivano que murió el día antes. Hizo testamento ante Casimiro Miralles, escrivano de esa villa, a los 18 días de Enero 1790" *Libro de Mortuorios que empieza en 28 de Enero año de 1766. Difuntos V (1766-1805)* APB, Secció 1ª, nº 9, p. 208.

⁵⁸ AMC Secció Tinença, Caixó V, docs. nº 2, 3, 7, 13

⁵⁹ "fue leída la visura del año 1749 testificada por mi difunto padre Thomàs Molés escrivano" [VM]

⁶⁰ "En 1771, el Sr Gobernador o Lugarteniente de Montesa, residente en San Mateo, envió a Benassal a su escribano D. José Munier y su aguacil Miquel Roselló en favor de Vicent Molés, pretendiente de esta escribanía de ayuntamiento, cuyos comisionados, queriendo operar sin el pase del alcalde local que era Francisco Beltran de les Llometes, fueron presos por dicho alcalde a la voz de ayuda al Rey. Después en 12 de noviembre de dicho año constituyéndose personalmente en ésta dicho señor Gobernador de San Mateo mandó a su aguacil Roselló que prendiese al alcalde, mas éste a la voz de favor a la justicia prendió al aguacil metiéndole en la cárcel a presencia del Señor Gobernador que regresó a San Mateo originándose pleitos sobre competencia de jurisdicción que duraron muchos años en que se disputaban y quitaban a la fuerza la vara de justicia, astillaban la puerta de la

• **Documents [GS], [JÇ], [JHV], [JB], [MNT], [MNTI], [VBII].**

Corresponen a la transcripció de fragments de diferents reconeixences de la Tinença dels Herbatges de Culla⁶¹ referents al terme de Benassal, des de 1555 fins a 1715. Inclouen la fórmula inicial de la visura i la primera part del recorregut del terme, que coincideix en tots els casos. La similitut tipològica i de contingut ens motivà a la transcripció per comprovar el grau d'evolució de la llengua durant un segle. Les transcripcions [JHV] i [VBII] són més extenses, amb un recorregut més ampli i corresponen a les dates de 1615 i 1715. El darrer document ofereix un interès afegit per tractar-se d'un text escrit per un notari conegut.

Les referències als documents d'aquest grup, pertanyents a una etapa cronològica anterior a la plantejada en l'estudi lingüístic, s'hauran de considerar com a secundàries o comparatives, la finalitat de la incorporació en el nostre corpus de les transcripcions és, doncs, per tal de deduir el grau d'originalitat dels textos del grup següent, que corresponen al centre de la nostra investigació.

L'administració de la Tinença dels Herbatges no comptava amb cap burocràcia especial, els mateixos càrrecs municipals, Jurats i síndics i escrivans de les viles i llocs respectius⁶² s'encarregaven del seu funcionament. Únicament es nomenaven dos administradors, l'herbatjador o lleuder, que cobrava tots els drets dels herbatges (lleuda, passatge, peatge, treta de fustes, etc.), i el vedaler o guardià, que vigilava les fronteres, camins i deveses. Cada catorze anys, o cada vuit, es feia una visura general dels termes, per tal de vigilar els camins d'herbatge, les mallades i les deveses. Es reconstruïen les fites, mollons i es controlava l'amplària de tots els indrets. Jesús Miralles (1985) ha estudiat els espais dels termes dels pobles dedicats a "herbes" per a la ramaderia (bovalar, devesa, redonda, amprius i terres d'hebatge), i els assagadors, uns intreriors, que comunicaven els amprius, mallades i abeuradors entre si, i altres generals i de pas ("camins d'herbatge dels passatjants estrangers" "dels serranos" o dels aragonesos"). Els assagadors de trànsit eren dos: un venia del terme de Vilafranca, travessava el de Benassal i Vilar de Canes i Albocàsser feia punta a Sant Mateu i Benicarló; l'altre Venia de Mosquerola, per Vistabella, passava el terme d'Atzeneta i feia cap a Castelló. Les mallades i abeuradors de cada terme també es troben en l'esmentat estudi.

Els escrivans d'aquests documents residien generalment a Benassal, i apareixen en altres actes de la Tinença⁶³:

Gracià Salvador [GS] escrivà de la reconeixença del terme de Benassal de 1555, el trobem l'any 1562 com a notari i jutge comptador per Benassal, i el 1564 i 1572 com a missatger de Benassal en els afers de la Tinença.

Jaume Bertran [JB] escrivà de la visura del terme de Benassal de 1597; en el *Llibre de Capítols de Herbatges* signa "Jacobus Bertran notarius et scriba" (a. 1631, 1633).

Josep Sabater [JÇ] és l'escrivà de la visura del terme de Benassal de 1559.

Sala Capitular vejándose ambos partidos, hasta que por fin salieron desteradas varias familias principales con que cesó después de mucho tiempo este disturbio popular" Mossén Salvador Roig i Moliner (1850) p. 119.

⁶¹ Per al contingut general dels manuscrits remetem al catàleg de C. Rabasa (1990).

⁶² En el *Llibre dels Capítols dels Herbatges* hi ha diverses referències als escrivans: el 1638 pagaven 10 sous per passar els comptes dels herbatges (cap.176); el 1648 s'assignen 12 sous per dos dies (Cap. 90); el 1687 s'estableix que les còpies de l'Arxiu de la Comuna ha de ser tretes per l'escrivà de la Comuna i no per altri (Cap. 215); a partir de 1770 l'escrivà que assisteix a les visures cobra 10 sous de dieta i 6 sous per full (Cap 224).

⁶³ Les dades sobre els escrivans relacionades amb la Tinença estan extretes dels Capítols dels herbatges, transcrits per Barreda Edo (1986a).

Joan Hyeroni Vives [JHV] Escriu la visura del terme de Benassal de 1615. L'any 1610 signa un capítol al Llibre dels Herbatges; el 1617 assisteix, per Benassal, a passar els comptes.

Miquel Nicolau Tena [MNT], notari-escrivà de Culla, els seus escrits els hem trobat a l'arxiu d'aqueixa localitat⁶⁴: Escrivà del *Llibre de Culla Benasal y Vistabella* de 1658, i de la *Visura del terme de Benasal* de 1687. Les altres referències que tenim, apareixen en la documentació privada⁶⁵ en afers situats a Culla: com a notari de Culla, rep un acte de venda el 26 de setembre de l'any 1680; l'11 d'agost del 1861 rep un acte de Establició, i el 18 d'agost, un acte de Concòrdia.

• Document [JA]

El manuscrit d'on prové la nostra transcripció, és un conjunt de cent trenta-tres pàgines, sense cobertes i prou deteriorat. Es troben dues numeracions corresponents a sengles llibres relligats en un mateix volum. Al primer llibre li falta el full inicial, comença a la pàgina tres i acaba a la pàgina trenta-nou; després de la setzena hi ha mig full cosit sense numerar, quatre pàgines de petita dimensió (15 x 21) i una altra amb la taula de continguts referent a les trenta-nou anteriors. Segueixen vuit pàgines més cosides, sense numerar (dos fulls esgarrats, dos impresos oficials de l'any 1764, tres en blanc i l'altre amb la taula de continguts del *Libro Viejo*). El segon llibre està format per vint-i-dues pàgines numerades per ambdues cares, de paper més vell, respon a la taula del *Libro Viejo*, i li falta el full 17-18. La numeració, feta segurament després del relligat, continua fins el dos-cents vint-i-un. Hem trobat arrancats un total de setze fulls corresponents a les pàgines: 109/110, 133/134, 137/138, 139/140, 152/153, 166/167, 170/171, 204/205, 206/207, 216/217, 222/223, 224/225, 226/227, 228/229, 230/231, 232/233. Estan en blanc les pàgines: 38, 40, 41, 45-49, 53, 55, 56, 71, 72, 101, 102, 111, 114. Quant a la datació dels escrits s'observa certa descurança en l'ordenació. La manca de fulls entrebanca la reconstrucció original, no obstant això, oferim una taula cronològica de tots els escrits, entre parèntesi indiquem el dia i mes en què es realitzen les visures. Del segle XVIII en català hi ha la Reconeixença de l'any 1704 (15, 16 de desembre); la Reconeixença de l'any 1764 (4, 5, 6, 10, 11, 12, 14, 15, 22, 24 de setembre; 2 d'octubre). Del segle XIX en català s'hi troba la Reconeixença de l'any 1817 (3, 23, 25, 26, 27 de juny; 5, 24, 25 de setembre; 8, 20 d'octubre; 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13 de novembre). En espanyol hi ha les reconeixenes dels anys 1845 (2 de maig), 1846 (10 d'agost), 1865 (27 d'agost), 1867 (5 d'abril), 1868 (26 de gener), 1869 (7, 11 d'agost), 1870 (15 de novembre), 1877 (28 d'agost), 1878 (10 d'abril; 28 de maig), 1881 (12 de desembre) i de l'any 1882.

La transcripció que oferim és de la reconeixença de 1817 i correspon als escrits en català del segle XIX.

El text de 1764 fou redactat a proposta de l'administrador de l'Abastiment de les Carns de València. El Corregidor i Justícia Major de la capital, el 4 de juliol trameté a tots els pobles una instància on referia, en castellà, que s'havien estretit els passos comuns i terres dedicades secularment a la ramaderia, amb la qual cosa es dificultava el trànsit dels bestiar, que eren obligats d'invadir els terrenys

⁶⁴ AMC Secció Tinença. Caixó V, docs nº4, 9

⁶⁵ *Llibre de conte y Raó de Visent Bertran...* Citat per Aliena Miralles (1976) pp.203,205.

circumveïns o extraviar-se per altres llocs fora de les vies pequàries. A més de la incomoditat que causava als bestiaris, s'ocasionaven contínues inquietuds, rinyes i discòdies entre els propietaris de les terres i els pastors, amb greu transtorn per a l'abastiment de la ciutat i la ramaderia. Per tot això proposava que, amb l'ajut de la declaració jurada de pastors antics coneixedors del seu districte, posaren fites que marcaren els passos, sense haver confusió, i que les Justícies dels llocs s'encarregaren de conservar les mallades i altres terrenys d'ús comú per als ramaders, amb la possibilitat d'imposar penes als infractors. L'escrit finalitzava amb els següents termes:

*"ordeno y mando a las Justicias de los pueblos de este Reyno que, que luego que reciban este despacho y se enteren de la instancia y providencia que va inserta, practiquen la demarcación de los caminos assagadores, sendas y passos de abrevadores y los fiten como corresponde, para que los pastores dirijan sus ganados sin causar daño ni perjuicio ni ocasionar dudas en las decisiones de los que se comentan, y de haverlo executado assí, remitirán a esta intendencia testimonio que lo acredite dentro del preciso termino de un mes, contado desde el dia de su recibo".*⁶⁶

A Tírig, degué arribar l'ordre a l'agost del mateix 1764, ja que la reconeixença es realitzà durant onze dies del mes de setembre i d'octubre.

La visura de l'any 1817, transcrita íntegrament en el present treball, respon igualment a un manament oficial que no s'ha conservat, segons es justifica en la introducció, on es llig que la Justícia i Ajuntament de Tírig *"en virtud de órdenes superiores que mandan se reconozcan los asagadores"*. Amb el mateix procediment, es nomenen dos perits llauradors i un perit pastor *"para reconocer las veredas, asagadores, malladas y abrevadas"* i en presència del batle de la comanda i el fiel de fechos, després de prestar jurament passen a reconèixer els passos *"y dejarles como les parecan justos"*.

El reconeixement consisteix en un minuciós recorregut pel terme, amb la notació de totes aquelles referències i senyals que marquen l'itinerari de les vies pecuàries i els llocs dedicats a la pastura i sojorn del bestiar. Es compten els passos d'amplària, la situació de les parets i les fites, acorden els canvis adients, de manera que no es perjudique els propietaris i es beneficie el Comú; s'escolta l'opinió dels testimonis i es consulten llibres antics per assegurar i esclarir els dubtes que s'hi presenten. Les mallades, situades generalment en coves, mereixen apartats diferenciats en el text. La particularitat que presenta aquesta reconeixença respecte de les visures de la Tinença de Culla, és l'absència de notes de les penes imposades als infractors i la manca de referències als Establiments del lloc. La prohomenia, segons consta als escrits, recorre durant dies sencers el terme amb trajectes de matí i de vesprada fins que es fa de nit. No hi ha constància de quedar-se cap nit fora de la vila, per tractar-se d'un terme poc extens.

Referent a l'escrivà, la part del manuscrit que hem transcrit correspon al conjunt redactat per **Josep Alcàcer** [JA]. De notícies esparses⁶⁷, suposem que

⁶⁶ Llibre de Visures de Tírig (AMT)

⁶⁷ Al Llibre de Váluas de la Vila de Tírig. 1730 (manuscrit de l'AMT) trobem set propietaris amb el cognom "Alcàcer". De tots ells, destaquen Josep Alcàcer de Gabriel i Antoni Alcàcer, regidor major i alcalde respectivament el 1764. Posseïdor, el primer, d'heretats i una casa al carrer del Mig i un pati al poble, i el segon propietari de la masada de la Monserada, amb casa terres i corrals i un pati amb horti al poble.

nasqué a Tírig a la segona meitat del segle XVIII, en una de les famílies destacades de la vila. El 1817 "en virtud de órdenes superiores que mandan se reconozcan los asagadores ... y en presencia de Manuel Puig, bayle de esta villa, nombrado por el Señor comendador de esta Encomienda" ell, "Josef Alcáser, fiel de fechos de esta Justicia y Ayuntamiento" escriu en català pràcticament tota la visura, així com s'havien escrit les anteriors (1704, 1764), en ple segle XIX, sota el govern de Ferran VII entre les revoltes per ressuscitar la constitució de 1812. Els secretari que el succeí, Alejandro Boix (1845), i els posteriors, escriuen ja en castellà. El costum de l'època ens fa pensar que un fill seu seguí l'ofici familiar, ja que el 1865 al *Llibre de Visures*, trobem un Jaime Alcàcer, secretari de l'Ajuntament de Tírig.

Els Establiments de la Torre d'en Besora

• Document [EstT]

Presentem la transcripció íntegra d'un manuscrit de quaranta-cinc fulls relligats amb una coberta de pell, en la tapa davantera de la qual es llig *Stablimens del Lloch de la Torre en Besora*.

El conjunt del llibre està format per: un inventari de l'arxiu de l'ajuntament de la Torre d'en Besora, escrit en espanyol, redactat per ordre del Consell de sa Majestat i Reial Audiència de València, que inclou documents datats fins l'any 1750, sense numerar i desordenat (pp. 3-4v i 1); un llistat dels privilegis, escrit en català, ordenat alfabèticament amb 27 ítems, i numèricament amb 42 ítems (pp. 5-12r); una còpia d'una rúbrica o escriptura de declaració, escrita en espanyol, amb el segell quart de 1744, rebuda per Tomàs Molés, escrivà, referent al pagament que ha de fer l'ajuntament de la Torre d'en Besora al vicari del Forcall (pp. 14-14v); un escrit, en espanyol, sobre el procediment d'acusació i cobrament de penes de 1749 signat per Josep Tena, assessor (p. 15); la recopilació augmentada dels *Establiments i Ordinacions del Lloc de la Torre d'en Besora*, escrita l'any 1738 amb dues pàgines de presentació i 22 rúbriques (pp. 16-39); cinc confirmacions dels Establiments corresponents als anys 1738, 1740, 1743, 1760 i 1770 signades pel procurador general, tinent del Senyor Comanador de la Comanda de Benassal i de la Torre d'en Besora (pp. 40-40v); un establiment addicional, escrit pel fiel de fechos Vicent Gil l'any 1783 (p. 42). Un escrit en espanyol afegit l'any 1848 sobre la construcció d'un pou en la partida de la Creu del Parat no l'hem inclòs en la transcripció. Les pàgines intcalades estan en blanc.

Quant al contingut, els nous Establiments, recopilats i reformats de manera "líquida, clara distincta i breu" consten de vint-i-dues rúbriques que tracten fonamentalment qüestions de ramaderia (rúbr. 9, 15, 16, 20) i d'agricultura (rúbr. 4, 7, 8, 14) que eren les dues bases de sustentació del lloc. A finals del segle A. Cavanilles observava:

"No hay más recursos para subsistir que granos y ganados: las tierras deben descansar una año para fructificar el siguiente y suelen producir más de 20 cahices de trigo con alguna porción de centeno judias y cebada, las crias pasan de 20 entre ganado lanar y cabrío."

Miralles i Sales, (1978) p. 39-58) conta que Josep Alcàcer de Gabriel l'any 1744 formà part de la junta dels elets de la fàbrica de l'església. L'any 1762 Eleuteri Alcàcer, regidor major, i l'alcalde encarreguen el retaule. A principis del segle XVIII els vasos sepulcrales dels Alcàcer estaven en l'església.

La custòdia i tutela dels bens públics ocupa una altra part (rúbr. 11, 12, 13, 19) dels Establiments. La resta de rúbriques tracten aspectes jurídic-administratius (rúbr. 1, 2, 3, 5, 6, 10, 18, 21) exceptuant la darrera (rúbr. 22) que fa referència a la regulació d'afers lúdics.

Pel que fa a la datació original, sabem que l'Orde de Montesa podia donar facultat a les viles per fer Establiments (els de Benicarló al S. XV)⁶⁸. Desconeixem però, la data dels originals de la Torre. Al mateix manuscrit, en l'inventari de l'arxiu de l'ajuntament fet a mitjan segle XVIII, hi ha la referència a dos llibres,

"en foleo mayor, el uno con cubiertas de pergamino y el otro que las tiene rasgadas, que ambos contienen los estatutos y ordenanzas deste lugar" i un tercer llibre "nuevo con cubiertas de pergamino en foleo mayor de los estamentos y ordenanzas que se observan al presente"

que deu ser el que transcrivim. En la introducció de la nova recopilació de 1738 es fa menció igualment a les còpies anteriors dels Establiments, "los quals, axí per ser antichs, com encara per estar tan maltractats, no es poden llegir y també per aver-i molts prolixos y altres duplicats". La dificultat de lectura que s'hi esmenta ens dóna una referència possible per aproximar-nos a la data original que podria situar-se al voltant del S. XV o començaments del XVI que coincidiria amb la d'altres establiments coneguts.

Les referències al responsable de la redacció s'oblidaren. En la introducció als Establiments pròpiament dits, quedà en blanc el nom de l'escrivà, nomenat per l'alcalde per a dit efecte l'any 1736⁶⁹. No obstant això, en el llibre es fa citació de tres escrivans:

Vicent Gil [EstT]. Aquest escrivà signa un establiment afegit l'any 1783 al *Llibre dels Establiments del lloc de la Torre d'en Besora* com a "fiel de fechos per a did efecte". Pel tipus de lletra sembla l'escrivà de la resta d'establiments escrits el 1738. Si és així, l'escrivà degué redactar les primeres ordinacions als vint i pocs anys. Aquests són els únics escrits que coneixem de l'escrivà que manté l'ús del català fins el darrer terç del segle XVIII a la Torre d'en Besora.

Josep Tena Signa com a assessor l'escrit breu en espanyol de 1749.

Jayme Grau Tinent del Senyor comanador de Benassal i la Torre d'en Besora, escriu i signa les confirmacions i aprovacions, la de 1738 en català i les de 1740, 1743, 1760 i 1770 en castellà.

Altres documents de l'AMTE són signats per escrivans de Benassal⁷⁰

El Llibre de Compte i Raó de la fàbrica de l'ermita de sant Cristòfol de Benassal i de l'administració d'un molí **Document [JG]**

El document pertany al *Libro de Quenta y Razón de la Administración de San Christoval de la Villa de Benasal*⁷¹. La transcripció que presentem correspon als

⁶⁸ Ayza Roca (1984:25)

⁶⁹ En la "Rúbrica de la Cort" quan es refereix als dies que l'alcalde ha de tenir cort, es diu "qualsevol dia no feriat que haja escrivà", la qual cosa suggereix que no hi havia un escrivà fix en la població.

La "Tarifa de la Cort" refereix el salari de l'escrivà per diferents conceptes.

⁷⁰ Registro Torre en Besora 1716, en espanyol, signat per "Luis Tena, escrivano del Rey Nuestro Señor, vezino de la vila de Benassal". Judiciarios escrits per: Mathias Segarra, fiel de fechos (1761), Casimiro Miralles, de Benassal (1769, 1770), Miquel Pitarch, fiel (1770); Vicente Molés, de Benassal (1771, 1774); Sebastian Lázaro, fiel de fechos (1773).

⁷¹ Catalogat i descrit per Barreda Edo (1985).

textos concernents a la gènesi del llibre i que responen al títol, escrits per una mateixa mà, en català. La data en què foren redactats va de 1714 a 1739. Aquest conjunt està format pels textos de les pàgines 1, 1v, 2, 3, 4, 4v, 5, 5v, 6v, 11, 12, 12v, 13, 14, 14v, 16, 17, 18, 19. Els espais en blanc foren aprofitats per altres clergues per fer anotacions diverses, datades entre 1740 i 1756. Aquesta part del llibre, generalment de la mà de mossén Tomàs Vilagrasa està escrita en espanyol i no l'hem inclosa en la transcripció.

En la transcripció es presenta la gestió administrativa de la construcció de la nova ermita de Sant Cristòfol de Benassal, la suma de les quantitats rebudes per l'administrador, amb el text justificatiu de cada ítem i el registre regular de les despeses saldades.

En la primera part de llibre consten els ingressos que s'efectuen, provinents d'acabtes pel poble, on s'arreglè: diner (1716-1717), llana (1718, 1731) i blat (1716-1730). És destinà a aquesta ampliació, el producte de la venda de neu dels anys 1718, 1728 i 1729 i un llegat de Joan García. Contribueix també la venda de bestiar cabriu i de pa del forn i de la Vila (1714, 1729), les ofertes (1727) i el cobrament de les barraques (1718-30). El majoral, encarregat d'organitzar la festa del sant, lliurava anualment la quantitat sobrant, que s'afegeix al compte des de 1715 fins 1739.

En la part corresponent a les despeses de l'obra, trobem la suma de tots els rebuts pagats, distribuïts en diferents comptes. En primer lloc es registren les despeses dels obrers, contingudes en dues liquidacions amb Miquel Climent: el 31 d'octubre de 1728 i l'1 de novembre de 1729; es detallen tots els pagaments efectuats durant els dos anys per Joseph Grau i Thomàs Miralles, síndic, a compte de l'obra. Els pagaments són en diner o en productes de consum —forment, farina, blat, pa, oli, fesols, arròs, vi, bous, ovelles i tabac— lliurats en diferents ocasions, personalment a l'esmentat Climent, al seu gendre Josep, a la filla, a la dona o a través de criats. Algunes quantitats de diner o en espècie s'entregaren directament als obrers i menobrers que treballaven per a Miquel Climent. L'any 1739 es liquidà la composició de la teulada. El síndic Thomàs Miralles pagà a la Vila la visura de l'obra. Consta, en un altre capítol, la compra de calç efectuada l'any 1736 i una relació de les despeses referents als treballs en els forns on es coque. En apartats successius, el document replega les despeses de fusta, amb el treball invertit en el transport des de Vilafranca; l'abastiment de ferro i claus, on destaca la compra efectuada a fira d'Ulldecona (el Montsià); l'arena i la pedra per a la construcció d'arcs i cornises, i en un gran llistat detalla els sous pagats als treballadors que se n'ocuparen. Segueixen els esmerços referents a la teuleria, la relació corresponent a la compra d'algeps i alabastre i els treballs relacionats amb aquests materials. El llibre acaba amb les despeses dels fusters.

Les dades que permeten fixar l'autoria dels escrits són les signatures de les pàgines 4 i 5 on apareix el nom de Joseph Grau [JG]. Pel cronista mossén Salvador Roig (1850), que l'esmenta com a *sugeto sobresaliente de la villa en este siglo* sabem que era beneficiat de l'església de Benassal, és a dir que havia rebut ordes sagrats i fruïa d'un càrrec, erigit a perpetuïtat, amb deures i serveis com ara, aixecar les càrregues si el benifet les tenia i auxiliar els jerarques ordinaris de l'església en les seues obligacions, amb el dret de percebre el fruit dels béns annexos i administrar-los. Nascut a finals del segle XVII formava part d'una de les famílies

més importants de la vila, integrada en l'oligarquia local i àdhuc comarcal que, des del triomf dels Borbons en la guerra de Successió, amb posició social, riquesa i poder, controlà fèrriament el municipi durant el segle XVIII⁷². La casa familiar dels cavallers, comptava amb una biblioteca, la documentació privada de la qual fou escrita en llatí i català fins 1710 i de llavors ençà en espanyol⁷³.

Document [CM]

Entre els escrits posteriors de què parlavem en el *Libro de Quenta y Razón de la Administración de San Christoval de la Villa de Benasal* es troba un conjunt de textos, anònims, datats entre 1766 i 1772 que mantenen el català, i conformen una unitat quant al tema, situats a les pàgines 31, 31v, 32, 33v, 67. Considerem, per la data i el contingut, un document a part, i ens hi referim amb el nom de "comptes del molí".

El conjunt correspon a part dels comptes de la renda d'un molí, propietat de l'església de Benassal⁷⁴, durant els períodes anuals compresos entre 1766 i 1772. Cada any s'encarregava un beneficiat d'administrar l'arrendament cobrat pel molí, que consistia en 7 cafissos, 8 mesures de blat. D'aquesta quantitat, es dedicava una petita part a l'almoïna de Na Gomara que era administrada per Lluís Monterde (escrivà de la Visura de Benassal de 1763). La resta de blat es venia i el producte era destinat a misses. L'any 1767 Cristòfol Bertran arrendatari, deixà el molí i passà a ocupar-se'n un fuster, Casimiro Porcar. Un any després el notari Casimiro Miralles féu l'escriptura d'arrendament. El text sembla una còpia o un esborrany dels capítols, està escrita en català i fragments en castellà. El capítol 10 de l'escriptura diu que l'arrendatari ha de pagar el salari de l'escriptura "con el papel sellado de ella según se conviniere con el escrivano", aquesta nota ens indica que el document legal corresponent a les anotacions en català d'aquest llibre, fou redactat pel notari en espanyol, única llengua permesa als documents segellats. Altrament, s'hi fa palesa la resistència que demostren, en privat, els escrivans al canvi lingüístic imposat.

El Llibre de la Confraria del Roser de Cinctorres

Document [LCR]

La transcripció procedeix del *Llibre de Capítols i Ordinacions de la Confraria del Roser de Cinctorres*, manuscrit que té un total de 214 pàgines de 24 x 34 cm, relligat amb cobertes de pell amb una inscripció en la tapa davantera on es llig "Cofradía del Rosario". Conserva escrits datats des de l'any 1613 fins al segle actual (1949). En la primera part, es troben els capítols o reunions que periòdicament feia la confraria per motiu del canvi de prior, clavari i baciner, any darrere any des del 1621 fins al segle actual (1949), interromputs únicament per les guerres en els anys 1643, 1644, 1709, 1935, 1936 i 1937. També s'inclouen les actes d'inscripció de nous confreres per la mort dels antics i alguna resolució sobre

⁷² D. Jayme Grau, lloctinent del Sr. Comanador durant més de catorze anys, el 1749 ateny el títol de cavaller concedit pel rei; frey D. Vicente Grau, capellán de honor de S. M.; D. Tomàs Grau, rector de Benassal...

⁷³ De la biblioteca dels Grau, es conserven 42 llibres impresos, documentació oficial i manuscrits didàctics. (Barreda i Edo, (1985))

⁷⁴ En la clausula d'herència del doctor Fulxensí Vives de Monsonís, prevere, (mort el 15-11-1692) rebuda per Llorenç Bordera i conservada a l'A.M.B. trobem, entre les deixes, "un molí fariner i terres a ell contigües...en la patida de la Codina, fora i prop los murs de Benassal, dit lo molí de Mossén Català". També s'hi fa referència a les misses que s'han de celebrar en l'altar de N^o. Sra. del Roser.

les activitats de la confraria, celebracions i festes, problemes amb la resta de confraries... S'hi intercalen algunes actes d'aprovació dels priors dels convents de predicadors, normalment del Forcall que és d'on depenia la confraria. Les aprovacions sovintegen més al segle XVIII quan arriben a ser una cada any. Aquesta part inicial ocupa les cent primeres pàgines. La resta del llibre és ocupada pels llistats de confreres i la distribució de tasques en les celebracions anuals per als numeraris. Cap al final hi ha una acta aclaratòria feta el 1887 i els vint-i-quatre capítols i ordinacions de la confraria, redactats el 1613 any de la fundació, ampliat en 1634, amb alguns fulls en blanc i altres aprovacions dels priors dominicans. Les darreres pàgines del llibre estan disposades conformant un abecedari, en l'interior del qual trobem ordenats els confreres fins al segle XX.

La part que hem transcrit conté alguns textos del segle XVII: Ordinacions de la confraria de 1613, (p. 139); capítols dels anys: 1630, (p. 10); 1640, (p. 18); 1646, (p. 126); 1660-1661; (p. 26v); 1673, (p. 30); 1680, (p. 31v); 1683, (p. 32); 1686, (p. 33); 1690, (p. 35); y tots els de la primera meitat del segle XVIII: capítols de l'any 1700, 1701; ordinació que es diga lo rosari, 1701; capit. del 1702 al 1708; capit. de 1710-1717; capit. (en espanyol) de 1718 i 1719; capit. (en espanyol i català) de 1720, capit. del 1721-1723 (en català); capit. (en català) del 1725-1728; capit. (en espanyol i català) de 1729; capit. (en català) de 1730-1737; capit. (en espanyol) de 1738; (pp. 39v-49v); capit. (en català) de 1749, (p. 54). Transcrivim finalment les aprovacions dels visitadors, escrites sempre en espanyol, dels anys: 1624, (p. 146v); 1625, (p. 146); 1630, (p. 146v); 1638; 1647, (p. 149); 1648, (p. 149v); 1664, (p. 201v); 1680, (p. 201v); 1692, (p. 201v) i 1715 (p. 202).

Des de 1571 que s'instituï la festa del 7 d'octubre, dedicada a la Mare de Déu del Roser, fins a principis del segle XVII s'observa una fran florida de confraries a les nostres terres⁷⁵. A Cinctorres, Jaume Guardiola fundà l'associació de fidels l'any 1613 amb la finalitat de fer obres pietoses i caritatives i d'incrementar el culte públic de la Verge. Seguint el costum, s'establiren les ordinacions per al regiment i funcionament de la confraria. La direcció estava a càrrec del rector de la parròquia, anomenat conservador, un prior, un clavari i un baciner, que renovaven democràticament cada any, amb la reunió de la major part dels confreres en el fossar de l'església. El prior s'encarregava de deixar constància escrita en l'acta corresponent del llibre de la confraria. El càrrec de prior era exercit per un prevere beneficiat de l'església, i la funció de clavari la feia un seglar (en algunes ocasions ocuparen el lloc oficials com el batle o el justícia; d'altres un notari; l'any 1633, un mercader i el 1691, un llaurador; el 1628 ocupà aquest càrrec Miquel Sorolla, un llibrer de la ciutat de València, que deixava vacant el mateix any perquè se'n tornà a la ciutat). La confraria cobrava una mòdica quantitat dels que s'inscrivien en el llibre del Roser, amb la qual s'organitzaven les festes del Roser de Maig i Roser d'Octubre, es compraven ciris, pagaven els predicadors, etc. L'any 1627 assignaren 200 sous per a la festa del Roser, part de les despeses es dedicà a pans beneïts i per al sou d'un joglar. Al segle següent; el 1754, el 6 d'octubre es fan les vespres i una processó general. En la festa de la Rosa es repartien entre els confreres aquestes simbòliques flors beneïdes. Es reslitzaven soterrars especials, amb processó, a la mort dels confreres, i aniversaris per als difunts; celebraven cada primer diumenge un rosari amb el cant dels goigs i processó. En ocasió de gran sequera, traslladaren

⁷⁵ G.E.C.

la imatge de la Verge a l'ermita de Gràcia, al terme de la vila i s'hi feren misses fins que aconseguiren, miraculosament i al cap de mesos, la pluja.

En el llibre es mostra la rivalitat entre confraries, en la discussió que tingué la del Roser amb la del Santíssim Nom de Jesús, sobre quina de les dues havia de traure la peanya en lloc principal. L'any 1630 quedà resolt que l'última (la més important) era la del Roser; tanmateix el 1754 anava darrere la del Nom de Jesús i es remprén la disputa. Existia una tercera confraria amb peanya, la de la Mare de Déu del Carme, més avinguda amb la del Roser, ja que el 1636 plantejà l'entrada dels seus confreres en el número d'aquesta i s'aprovà.

Els confreres es beneficiaven d'indulgències especials concedides pels papes en diverses èpoques. Els tipus socials que formen la Confraria del Roser de Cinctorres, segons les poques indicacions que es troben al llibre van des dels esmentats càrrecs municipals, a professionals com els "dotors en medecina" (1653 i 1664), notaris (1691), "cirujans" (1694 i 1776), metges (1744) i estudiants. Aquests darrers, curiosament, amb els mateixos cognoms que els capellans que fan de priors, pertanyents a determinades famílies com els Guardiola, Casanova, Barrachina, Bouil, Agramuntell o Montargull segurament ben posicionades. També trobem mestres (1653, anomenat Gusepe Romero), peraires, carnisers, espardenyers, sastres, teixidors i obrers de vila. La confraria, doncs, aplegava entorn seu individus de pràcticament tots els sectors d'aquesta petita societat rural.

La Confraria del Roser de Cinctorres depenia del Convent dominicà del Forcall (els Ports) fundat per un cinctorrà el 1611, el prior del qual visitava periòdicament l'associació, amb la finalitat d'aprovar la inscripció dels nous confreres, i comprovar que s'acordava amb els decrets apostòlics i determinacions del Papa, per atorgar les gràcies i indulgències corresponents. En algunes ocasions, aquesta tasca de revisió i admissió de nous confreres la feien priors d'altres convents dominicans, aprofitant l'estada al poble, com a predicadors de la quaresma. Així, visiten l'església de Cinctorres el prior del Convent de Ntra Senyora dels Reis de Sant Mateu (Baix Maestrat) el 1648; el prior del convent de Sant Vicent Ferrer d'Aiòder (Alt Millars) el 1664; el prior del convent de Sant Tomàs d'Aquino de Castelló de la Plana el 1667, i amb el motiu de renovar les confraries de tot el bisbat de Tortosa, l'any 1697 assisteix el prior del convent del Roser d'Almenara (Plana Baixa).

L'orde dels dominicans⁷⁶, des del segle XV, propagà la devoció al rosari. A la segona meitat del segle XVI, es funden els convents esmentats de la nostra zona a excepció del de Sant Mateu, que ja existia des de 1359. Dins de la diòcesi, hi havia convents dominicans a Tortosa, Ulldecona, la Pobla d'Arenòs. Tots ells desapareixen el 1835. Remarquem, com a dada sociolingüística el fet que els llocs de procedència dels visitadors de Cinctorres, pertanyen a la diòcesi de Tortosa, se situen en tots els casos dins del regne de València, excepte el d'Aiòder de la mitra valenciana i de zona castellanoparlant.

Molts membres de l'ordre exerciren funcions judicials en el tribunal de la Inquisició. Curiosament, el 1680 ix elegit prior de la confraria de Cinctorres Hizidro Dalp, secretari del tribunal d'aquesta institució.

Al segle XVII tingué lloc l'expandiment missioner del dominicans a l'Extrem Orient. Segons el llibre els cinctorrans també hi arribaren. Eixe és el cas de Joseph

⁷⁶ G.E.C.

Exarch, fill de Jaume Exarch, rector provincial del Convent de Sant Nicolás de Manila de les Illes Filipines, que regalà uns rosaris de gran valor el 1755. Al llibre també hi ha constància de l'ofertament d'uns altres rosaris de perles, duts de Jerusalem pel franciscà Joseph Girona.

El Llibre va ser redactat per moltes mans diferents. Normalment són els priors els que s'encarreguen de donar fe i escriure per què reste memòria de les reunions dels confreres. En sabem ben poc més, eren tots preveres i segurament beneficiats de la parròquia de Cinctorres. Pels cognoms deduíem que la majoria eren del poble; altrament, es prou encertat pensar que procedien de localitats de la diòcesi de Tortosa, que aleshores arribava fins Almenara.

A continuació relacionem únicament els signataris dels escrits transcrits.

Jusep Guardiola (1634); Jaume Falomir (1630); Pere Jaume Gil (1640); Jusep Guardiola (1646); Jaume Gil (1660-61); Maties Tena (1676); Antoni Guardiola (1680); Matias Tena (1683, 1702 (té escrits des del 1672)); Gabriel Antolí (1686, 1703, 1708, 1711, 1716 (té escrits des del 1679); Francisco Gil (1690); Pere Joan Carbó (1700, 1706, 1726 (té escrits des del 1660)); Pere Prats (1701, (té escrits des del 1688)); Miró (1704); Jaume Polo (1705, 1712, 1724 (té escrits des del 1699)); Pere Guardiola: 1707, 1710, 1717, 1720, 1725 (té escrits des del 1696; el trobem com a estudiant en 1679)); Joseph Pallarés (1713)

Després de la Guerra de Successió els clergues comencen a usar l'espanyol (hem subratllat els escrivans que usen l'altra llengua i els anys en què es produeix el canvi: *Valentí Beneyto* : (1714, 1719 i, 1722, 1727); *Don Joseph Peñarroya* (1715, 1721 i, 1728, 1728 ; *Salvador Barrachina* (1718 i 1723, 1729 i 1734, 1741); *Pedro Juan Marín*: (1724); *Gaspar Guardiola*: (1730, 1733, 1737, 1744); *Juan Carbó*: (1731, 1739, 1740, 1745); *Antoni Gil de la Torre*: (1732, 1736, 1747, 1748 i, 1749, 1754, 1758, 1759, 1764); *Joseph Soler* (1735); *Juan Eiximeno* (1738, 1748, 1758); *Joseph Gargallo*: (1739); *Francisco Guardiola* (1742, 1743, 1746, 1750, 1752, 1755, 1756, 1758, 1761, 1765, 1769, 1772, 1774, 1776, 1777, 1778, 1782, 1786, 1787, 1790)

Les aprovacions, sempre en castellà, foren escrites pels priors visitadors dels convents del Forcall, Almenara, Sant Mateu, Aiòder i Castelló de la Plana.

Els escrivans del *Llibre de la Confraria del Roser* de Cinctorres escriuen en català fins l'any 1717. A partir d'aquest any alternen el català i el castellà, depenent del prior fins 1747. A partir d'ací es troben tots en espanyol. Cal dir que durant la primera meitat del segle XVIII escriuen al llibre vint clergues, segurament beneficiats de la parròquia. Dels vint, el primer que empra el castellà és mossén Salvador Barrachina, i el darrer que manté el català mossén Antoni Gil de la Torre. La majoria d'escrivans usen només el català, set empren les dues llengües i només els tres darrers ho fan tot en castellà.

1.2.2. Altres textos estudiats

De manera complementària, hem consultat altres textos de la zona, amb la finalitat de confirmar certs fenòmens observats en els documents bàsics, o per indicar les divergències quan s'hi observen. El conjunt de textos revisats en aquest apartat inclou, documents del segle XVIII i també d'anteriors. Les dades dels textos més antics han estat considerades sempre com a explicatives de les corresponent a l'època central de l'estudi. Entre les obres incloem manuscrits i textos editats. Els

tipus de document, coincideixen generalment amb els anteriors, o estan molt relacionats, i són sempre emanats de les administracions locals civils o religioses dels nostres pobles.

Manuscripts

Visures

- **Document [BM]**

Visura General de la Tinença de Culla de l'any 1761; AMB, Doc. N°14, escrita per Bertomeu Mallol, darrer escrivà que manté el català en els escrits de la Tinença de Culla (1761-1767) posteriorment usa el castellà. Text de la mateixa sèrie que les visures transcrits, amb la diferència de ser escrites per un notari d'Adzeneta.

Textos editats

a) Llibre de Capítols

- **Document [Cap.Herb.Culla]**

Llibre dels Capítols d'Herbatges de la Tinença de Culla (1345-1805) Introducció, notes, text i índex BSCC LXII (1986) quad. III i IV.

Edició de Pere Enric Barreda i Edo. Recull la legislació de la Tinença dels Herbatges de Culla des del S. XIV, amb textos d'alguns notaris citats abans.

b) Establiments

Són especialment consultades les redaccions del segle XVIII:

- **Document [EstPeníscola]**

Llibre d'Establiments de la Universitat de la Vila de Peníscola. 1701, Ajuntament de Peníscola, 1984. Edició d'A. Ayza Roca.

- **Document [EstXert]**

Llibre dels Establiments de la Vila de Chert; Edició de Francisco Valls Taverner "Els Establiments de la vila de Chert", *Revista Jurídica de Catalunya* 1925, pp.443-470 i 515-543. La redacció és de l'any 1689 amb ordenacions dels anys 1744, 1747, 1750, 1758, 1759 i 1762.

Altres establiments redactats anteriorment, ens aclareixen alguns termes i permeten fer comparacions amb els posteriors.

Del S. XV:

- **Document [EstBenicarló]**

Ordenanzas Municipales de Benicarló de comienzos del Siglo XV Edició de Vicente García Edo; Ajuntament de Benicarló 1978.

Del S. XVI:

- **Document [EstBoixar]**

Establiments de la Vila del Boixar, Edició de Felipe Mateu i Llopis; Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló, 1969. Redacció de la segona meitat del S. XVI, la darrera data citada és de l'any 1571.

Del S. XVII:

- **Document [EstVilafamés]**

Establiments de la Vila de Vilafamés Editats per Eugeni Díaz Manteca; Diputació Provincial de Castelló, 1982. Redacció de l'any 1630.

- **Document [EstCulla]**

Llibres dels Establiments de Culla. Edició mecanogràfica de Sebastià Albiol Vidal, 1980. Redacció de l'any 1593 amb aprovacions des de 1591 a 1707, més una de 1716.

- **Document [EstVinaròs]**

Establiments de Vinaròs de 1647-1648 Edició mecanogràfica de Sebastià Albiol Vidal; Memòria de Llicenciatura .1980 València. Conté els Establiments del Lloctinent de justícia 1647, 1673 i els Establiments del Mustassaf, manuscrit "B" 1647-1697.

c) Llibres parroquials

Apèndix documental transcrit per F. Olucha Montins, en "Arquitectura i art a l'església de Sant Miquel de la Serratella" *BCEM* n° 45 i 46, 1994, pp. 85-88.

- **Document [L.RendaSerratella]**

Inventari dels béns de l'església de l'any 1645, fragment del *Llibre de la renda i aniversaris que té la parroquial iglésia de la Serratella, los quals estan continuats de la manera que ordena lo Illustríssim Sr. D. Agustín Spínola, bisbe de Tortosa, en la visita féu en dita parroquial en lo añ 1624* Arxiu de la Diputació de Castelló. Secció Històrica. sig. 11-264. Fols. 157r-157v.

- **Document [Ll.FàbricaSerratella]**

Fragments del *Llibre de la fàbrica de la iglésia de la Serratella comensat en 1737 y en avant, de capitulacions, rebudes y dates, etc.* dels anys 1743 i 1744 fols 4r-5r; 6r-6v. A.D.C. Secció històrica. Sig. 11-262.

- **Document [LCRSerratella]**

Fragment escrit en 1755-1788, del *Llibre de la Cofradia de la Mare de Déu del Roser de la iglésia de la Serratella* Fols 135r-136v.

d) Actes notariais

- **Document [Actes Mata]**

Còpia dels *Actes de Possessió i Erecció en Vila Reial. Divisió del terme de la Mata pel Reial Comissari D. Ventura Ferrer y Milà 17 de juliol de l'any 1691*. Arxiu Municipal de Morella. Documents Antics. Edició de José Eixarch Frasnó, *La Mata. Aportación gráfico-documental a su historia* Ed. Antonio Ripollés Amela. Sant Carles de la Ràpita 1988. p. 349-350.

I.3. EL PROCÉS DE CASTELLANITZACIÓ AL NORD DEL PAÍS VALENCIÀ

I.3.1. El veïnatge amb Aragó, la ramaderia transhumant i la immigració

En les pàgines anteriors hem pogut constatar diverses referències que relacionaven part del territori que estudiem amb les poblacions del sud-est d'Aragó. Cavanilles remarcava puntualment el veïnatge i l'accessibilitat geogràfica a Mirambell, Cantavella i altres terres aragoneses, amb les localitats de Portell de

Morella i el Forcall a través de diversos llits fluvials, que continuen el seu curs per l'interior del País cap a la costa. El mateix botànic, quan parlava d'Albocàsser i les Coves de Vinromà esmentava les pastures dels dos termes, que eren ocupades pels ramaders aragonesos durant l'hivern. Sobre els camins que comunicaven els llocs d'hivernació de les planes litoral i pre-litoral amb aquelles terres altes, trobem nombroses referències al seu pas per Benassal. En els textos transcrits, es parla dels antics assagadors, anomenats "dels Serranos", "dels Estrangers" o "dels Aragonesos". El mateix Cavanilles seguí, en el seu itinerari, un nou camí obert des de Mosquerola a Orpesa per anar a Vilafranca.

L'activitat ramadera, amb el trànsit i sojorn anual de gent de parla castellano-aragonesa, que observem al segle XVIII, havia estat tradicional, si més no, des de l'edat mitjana⁷⁷. Entre els documents de la Tinença de Culla inventariats en el *Llibre dels Establiments de la Torre d'en Besora*, trobem una sentència arbitral de principis del segle XIV entre Mosquerola i la Tinença, sobre el passatge franc de bestiar per ambdós termes, i altres de principis del segle XVI sobre el peatge que imposava la Tinença a les viles de Cantavella, Aliaga i Castellot.

Des del punt de vista comercial, hem comprovat la capitalitat que exercia Vinaròs sobre aqueixos pobles, a finals del set-cents.

El contacte secular amb els aragonesos, mitjançant les esmentades activitats, explica un altre fet també comentat anteriorment: la presència d'aquelles gents com a residents a moltes poblacions de la nostra zona. Quan informàvem sobre Cincorres, Benassal i Tírig hem apuntat un corrent migratori d'oest a est, procedents de pobles de parla castellana (Villarroya de los Pinares, Tronchón, Mirambell, Alcorissa, Cantavella, Castellot).

Per una altra banda, de l'anàlisi les activitats mercantils de les localitats més importants, es dedueix certa mobilitat, si més no, en els sectors més potents de les viles. En les referències a la família dels Bertrams de Benassal⁷⁸ trobem visites a l'almodí de Castelló (a. 1723); la venda de porcells en les fires de Morvedre (a. 1756) i Cabanes, i estades a València pels mateixos afers econòmics. Al *Libro de quenta y razón de san Christóval* descobrim altres dades sobre l'activitat comercial, que permeten delimitar una primera àrea de relació, formada pels pobles de la rodalia fins a les Useres i Xodos, i una de més extensa que arriba a la Plana (Cabanes, Borriana i Castelló), pel nord fins a Uldecona (el Montsià), i per la banda de ponent fins a Rubiols (Aragó).

Totes aquestes dades ens condueixen a la conculoure, que els habitants de les nostres comarques s'han relacionat i han conviscut amb gent castellanoparlant des de fa molts segles. La situació actual, ens fa pensar que els aragonesos que decidien aveïnar-se als nostres pobles eren assimilats lingüísticament. Amb tanta cura com calga, caldria considerar aquest fet, a l'hora d'explicar alguns dels trets que singularitzen els parlars actuals.

⁷⁷ El territori aragonés que limita amb la comarca de Morella i amb la Tinença de Culla formà part senyorial cristiana valenciana en els primers temps de la reconquesta i ha restat vinculada secularment fins a l'actualitat. La divisió territorial practicada a principis del segle XIX incloïa en la província de Castelló les viles aragoneses de Cantavella i Mosquerola (GEC).

⁷⁸ Aliena Miralles (1986: 37,39,170)

I.3.2. La castellanització oficial

El segle XVIII enceta una nova etapa en el procés de castellanització de la nostra societat iniciat en el XVI. Els canvis polítics generats a partir de 1707 comporten la instauració del castellà dins l'activitat burocràtica i administrativa, el darrer recinte públic de la llengua del País. El castellà, llengua que l'aristocràcia valenciana usava, amb marcat caràcter distintiu, des de feia quasi dos segles, formava ja part dels prejudicis de classe. Des d'un altre angle, acostar-se a la cultura escrita, pressuposava necessàriament el coneixement del castellà que campava llavors junt al llatí en eixe ús. Els trastorns del segle XVII havien aguditzat l'escissió lingüística que dividia la societat, i les imposicions del nous governs consagren legalment aquesta situació.

En aquest apartat pretenen indagar la incidència d'aquest estat, en l'espai concret a què hem circumscrit el nostre estudi, l'àmbit rural del nord del regne.

• L'església

El tractament lingüístic per part de l'estament eclesiàstic durant els segles XVI i XVII ha estat estudiat per Vicent Pitarch (1980) que aporta nombroses dades sobre els nostres pobles. El bisbat de Tortosa, la configuració territorial del qual coincidia aleshores, amb la limitació primera establerta per al nostre estudi, es diferenciava dels altres episcopats valencians per ser totalment catalanoparlant.

De l'examen de la documentació dels arxius parroquials es conclou, que el responsable del canvi definitiu a la llengua espanyola en els llibres de les visites pastorals, fou el bisbe Silvestre Garcia Escalona (1700-1714), d'origen castellà. La decisió de la substitució lingüística començà a regir-hi a mitjan 1704.

Pel que fa els "Quinque libri" o llibres sacramentals, la imposició de confeccionar-los en castellà surt del successor Juan Minguélez de Mendaño Osorio (1714-1716), els manaments del qual van quedar escrits en alguns llibres, en les visites que realitzava a les parròquies. V. Pitarch transcriu les anotacions de Vilareal (a. 1714) i Vilafranca (a. 1716). A Benassal observem, aquest mateix darrer any, l'anotació: *"mandó su illma. se escrivieran los Mortuorios, Bautismos y Matrimonios en lengua castellana, se continuan en la forma siguiente"*, i així se seguí també a Cabanes, on trobem el primer matrimoni inscrit en espanyol l'any 1717; tanmateix en el mateix llibre descobrim més d'una anotació en català fins l'any 1764. El llibre de batejos i soterrars d'aqueixa parròquia, infligeixen els manaments i mantenen el català fins l'any 1764. En el registres sacramentals de Vilafamés, el primer bateig i la primera defunció escrita en castellà, són de l'any 1723 i el primer matrimoni registrat en la llengua forastera és de l'any 1726. A Alcalà continuà el català fins el 1740. La resistència dels rectors i clergues, s'allargà fins a la segona meitat de segle en algunes poblacions com Benicarló, on es produí el canvi de llengua el 1757, segons indica Gregori Albiol (1994), o en la parròquia de Santa Maria de Castelló, citada per Pitarch, on les interdiccions se succeeixen en les visites dels bisbes Bernardo Velarde i Velarde (a. 1767) i Pedro Cortés y Laraz (a. 1783).

Les confraries són un altre fenomen social important als nostres pobles. Els llibres, redactats generalment pels beneficiats, testimonien la continuïtat de la llengua escrita durant el segle XVIII. V. Pitarch exposa el cas de la de les Ànimes del Purgatori de Castelló, que anota els seus assentaments en català fins l'any 1785. A Vilafamés, en la Confraria del Roser, al llibre començat l'any 1749, escriuen en

espanyol; no obstant això, el català es manté en alguns escrits fins l'any 1752; la Confraria de la Sang de la mateixa població, presenta textos en espanyol l'any 1729, tanmateix continua usant la llengua pròpia fins l'any 1742. El *Llibre de la Cofradia de la Mare de Déu del Roser de la iglésia de la Serratella*⁷⁹ manté encara el català l'any 1788, barrejat amb textos castellans des del 1755; el *Llibre de la cofradia de Nostra Señora de la iglésia de la Serratella, en 1742 fundada*⁸⁰ conserva el català l'any 1759. Un cas semblant de resistència al canvi, ha estat exposat detalladament en els apartats anteriors, quan presentàvem el *Llibre de la Confraria del Roser de Cinctores*, que manté el català fins el 1747. Amb aquest exemple, demostràvem la incidència d'aquestes associacions en la vida dels pobles i la relació de dependència amb ordes religiosos, considerats com un factor important del procés castellanitzador. Les aprovacions dels Predicadors de diversos convents de la nostra zona, que visiten Cinctores, escrites sempre en castellà, durant el segle XVII, no fa més que refermar tal afirmació.

Els llibres de fàbrica, sorgits amb les obres d'ampliació de les esglésies, durant el segle XVIII, arran de la crescuda demogràfica que caracteritza la segona part d'aquest segle, mostren també el grau d'eficàcia de les maniobres assimilistes dels solis episcopals quant a l'ús de la llengua escrita. El *Llibre de la fàbrica de la iglésia de la Serratella*⁸¹ es redacta encara en català a mitjan segle (1737-1754); en canvi el *Libro de quantas de la primicia y fabrica de la iglesia de la Serratella desde el año 1778* està escrit en castellà. A Benassal, adés presentàvem el *Libro de quenta y razón de San Christóval* escrit en català, des de 1714 fins a 1737, i les anotacions dels comptes d'un molí propietat de l'església, que el mantenen en la segona meitat de segle (1766-1772).

Altres documents de les oficines eclesiàstiques, conservats actualment, que demostren la previvència de la nostra llengua en eixos usos, són els llibres d'anotacions de censals, com el de la parròquia de la Salzedella, que manté el català fins l'any 1726, i els llibres racionals, un fragment del de la parròquia de Càlig, corresponent als anys 1764-65 encara es pot llegir en català. Finalment, el *Llibre de la Administració del blat del prest* de Castellfort⁸², institució benèfica controlada per l'església, fundada l'any 1663, està escrit en català fins ben entrat el segle XVIII (a. 1730), excepte algun document episcopal.

• *L'administració pública civil*

És ben coneguda la política lingüística dels governs que segueixen la Batalla d'Almansa. La incidència dels decrets i instruccions que sorgeixen al llarg del segle XVIII, en les administracions civils dels nostres pobles, no ha estat encara estudiada en conjunt com en el cas de les eclesiàstiques.

P. E. Barreda i Edo (1986b) analitzà el procés de castellanització burocràtica en els arxius de Benassal i de la Tinença de Culla. De la documentació conservada en l'arxiu municipal de Benassal, el primer document escrit en castellà és el *Memorial* de peticions dels botiflers al rei (a. 1711), segueixen les *Concessions*, repartiment de sorts de terra als pobres (1721-1798) i altres documents menors. Segons fa notar Barreda i Edo, aquests documents estan escrits sobre paper

⁷⁹ Arxiu de la Diputació de Castelló, Secció històrica, sig. 10-252.

⁸⁰ Arxiu de la Diputació de Castelló, Secció històrica, sig. 11-263.

⁸¹ Arxiu de la Diputació de Castelló, Secció històrica, sig. 11-262.

⁸² Josep Monferrer i Guardiola *Asamblea Anual d'amics de Morella i de la seua Comarca*, 1987.

segellat, d'ús obligat en l'administració des de 1707. No obstant això les sèries de visures, descrites en l'apartat dels textos transcrits i revisats del present estudi, mantenen el català fins l'any 1763, quan s'hi imposa el paper segellat.

Pel que fa a la Tinença de Culla, l'autor que citem dona les dates de castellanització de les cinc sèries de documents de què està compost l'arxiu, i observa novament la incidència del paper segellat en el canvi de llengua. Els plets i afers civils i penals són els primers a castellanitzar-se, els ajusts, actes de reunió dels representants de les viles de la Tinença, l'any 1736 ja són en castellà; els capítols o lleis comarcals i les visures, esmentats en els apartats anteriors del nostre estudi, són els documents que més resisteixen al canvi i mantenen la llengua fins 1767 i 1760 respectivament.

De la situació lingüística en altres poblacions, ens aporten algunes dades els manuscrits conservats dels establiments, lleis locals, que segons sembla, s'hi mantingueren vigents, malgrat els canvis oficials, fins les darreries del segle passat. La mateixa necessitat de ser coneguts per la totalitat de la població, degué ser el motiu del manteniment de la llengua.

A Vinaròs l'any 1731 els estatuts del justícia, i el 1735 els del mustasaf, es corregiren i augmenten en català; les notes datades posteriorment empren el castellà. Els establiments de Culla contenen aprovacions anuals fins el 1707, però encara se'n troba una del 1716. A Peníscola, es renovaren els establiments l'any 1701, evidentment en català, i degueren ser vàlids durant tot el segle, car el manuscrit, inclou ordinacions posteriors, del segle XIX, escrites en castellà. A Vilafamés, en el *Llibre dels Establiments* hi ha afegits del segle XVIII (a. 1763) i XIX (a. 1843, a. 1845) tots escrits en català⁸³. A Xert es redacten noves rúbriques, en diverses ocasions entre els anys 1740 i 1762 sempre en la llengua del País. Un cas sobre el qual hem fet esment en les pàgines anteriors, més curiós si cap, és el de la Torre d'en Besora, on es tornen a redactar i renovar els Establiments en ple segle XVIII, l'any 1738, amb una rúbrica addicional del 1783 sempre en català; tanmateix les aprovacions oficials canvien la llengua des del 1740.

En el mateix arxiu de la Torre d'en Besora comproven que altres registres municipals i els judicials, van ser escrits en castellà des de 1716.

Acabem el nostre recull de dades sobre la castellanització burocràtica, a la vila de Tírig, on els escrivans es mantenen fidels a la seua llengua fins al segle XIX. A banda de la visura de 1817, que transcrivim en el present estudi, durant el segle XVIII la llengua resistí en ell *Llibre de Vàlues*, redactat íntegrament en català l'any 1730.

Aquesta petita mostra ens fa concloure amb Vicent Pitach (1980) que la castellanització no tingué massa consistència (fora de reduïdíssims cercles) fins a les darreries del segle XIX. Un escorcoll exhaustiu dels nostres arxius, ens faria redundar en tal afirmació. La viabilitat del català escrit al segle XVIII resta provada un cop més, en aquests papers. Tant com en l'administració eclesiàstica, algunes parcel·les de l'administració civil, esdevingueren igualment irreductibles a l'estratègia política d'eradicació de l'idioma, que no s'aconsegueix ni tan sols en els patracols de les oficines municipals.

⁸³ E. Díaz Manteca (1982: 50, 73, 78)

• *L'administració privada*

Barreda i Edo (1986) revisà alguns arxius privats de Benassal. En el de la Casa de Grau, el primer document conservat en castellà és una escriptura sobre paper timbrat de 1709, fins 1710 les llengües emprades en el conjunt d'escriptures havien estat el català i el llatí, des de llavors es féu en castellà. Sobre l'arxiu de la Casa de Bertran, informa que un dels tres llibres conservats manté el català fins ben entrat segle XVIII. Aliena Miralles (1987) amplia els comentaris sobre els Bertrams: el primer escriu des de 1689 i durant el segle XVII en català; tanmateix, el fill, en canviar de segle passa a usar el castellà, i encara un tercer Bertran, clergue, escriu també en aquesta llengua, un memorial entre 1707 i 1723 per demostrar la distinció de la família, on fa explícita la preocupació per la llengua castellana, i arriba a castellanitzar fins i tot el nom del poble ("Benazal"). Aquest darrer, segons Aliena Miralles, renega del seu origen llaurador i redacta fins i tot en llatí per tal d'aconseguir el reconeixement de noblesa per part del rei⁸⁴. És tracta d'un cas d'ascens social, en un poble del nord del País, aprofitant el canvi dinàstic, on la llengua formava part dels elements distintius de classe, i ara, a més, d'adhesió al règim.

Un altre llibre de comptabilitat de particulars (a. 1749-1808) es conserva a l'arxiu parroquial de Benassal i està totalment escrit en castellà.⁸⁵

• *La cultura*

J Fuster (1976) explica les vies d'accés de la nova llengua a les classes més baixes:

"en una època en què llegir i escriure constituïen opcions minoritàries, l'eficàcia ideològica i lingüística solament tenia dos camins de projecció popular, el púlpit i l'escena. De mica en mica, a través de les trones i de les taules, els catalanoparlants del País Valencià—com els del Principat i els dels Comtats i de les Illes— s'acostumaven al castellà. També la cançó hi contribuïa. El paper imprés en comparació, hagué d'exercir-hi una una influència immediata no tant incisiva".

L'autor comenta que al segle XVIII s'introduí un nou teatre religiós popular en castellà. Es tractava d'espectacles no professionals que formaren part de les festes majors de tot el País. Les "loas" en castellà de la Todoella, Càlig, Peníscola, són datades per l'autor en el set-cents, per les característiques de la redacció. Sembla que el castellà, en la festa esdevenia cerimoniós i inexcusable. Les companyies de teatre, castellanies arribaven als nostres pobles; la de Maria Navas, es desplaçà de València a Morella l'any 1702. L'activitat teatral, segurament en castellà, era considerable des del s. XVII, atenent a les dades aplegades: entre 1619 i 1669, durant les festes de Sant Martí, a Catí solien representar-se comèdies; l'any 1602 a Vilafranca, contracten una faràndula "per regocijar la festa", D'Albocàsser se cita la festa que s'organitzà l'any 1677 per celebrar l'entrada al govern de Joan Josep d'Àustria, on es programà una comèdia. L'any 1690 a Benlloch representaven un auto sacramental *El prodigio de Belloc* escrit per un frare dominicà, natural de Torreblanca resident a Madrid provehidor de peces teatrals pietoses per a la cort de Carles II.

⁸⁴ L'any 1731 obtenen del rei el privilegi de vinculació que havien sol·licitat. La família Bertran se situa al cim de la piràmide social de Benassal junt a dues famílies més que detentaven aquest privilegi, les quals formaren l'oligarquia local amb el triomf dels Borbons i controlaren fermament el municipi. (Aliena Miralles (1987: 76-79))

⁸⁵ Barreda Edo (1986)

P.E. Barreda i Edo⁸⁶ parla de les representacions de dues comèdies, una sobre Sant Alexis i l'altra sobre la presó del rei Francesc de França, en les festes extraordinàries de la inauguració de la nova església parroquial de Benassal l'any 1681, en les quals actuaren un notari i el cirurgià del poble.

En l'apartat dedicat a la cultura no podem oblidar l'ensenyament. En el cas concret de Benassal, tenim constància de l'existència d'una Escola de Gramàtica, creada a les darreries del s. XVI, després del Concili de Trent a causa de la importància donada al llatí, amb la finalitat de preparar l'accés al preverat o als monestirs, en l'àmbit religiós, i possibilitar l'obtenció del títol de notari en el món civil. Al llarg del segle XVII bon nombre de benassalencs, que reberen la primera formació en aquesta institució, realitzaren amb prou d'èxit carreres religioses. Barreda i Edo⁸⁷ segueix la trajectòria de l'Aula i cita alguns mestres de gramàtica llatina i castellana, titulars al segle XVII i XVIII, la majoria nascuts al mateix poble.

En el treball d'Aliena Miralles sobre la família Bertran de Benassal, es comprova que els fills de les millors cases ingressen als seminaris per accedir als valors culturals predominants i obtenir una educació superior, després de la formació primària al poble⁸⁸. En el procés d'ascensió social d'aquella família, a mitjan segle XVII s'inicia l'entrada al món de la cultura i en ple segle XVIII compten amb un doctor en dret i un capellà, residents a Castelló. L'arxiu de la Casa dels Grau⁸⁹, també de Benassal, demostra igualment l'existència d'un petit, però influent, sector social amb formació superior, plenament integrat en l'ambient de l'època.

Al *Llibre de la Confraria del Roser* de Cinctorres, entre els confreres de l'any 1653 trobem el mestre nomenat Jusepe Romero.

Un exemple il·lustratiu de la formació d'un capellà en el segle XVIII, ens el forneix R. Monferrer i Guardiola en la biografia del doctor Antoni Tena⁹⁰ nascut a Vilafranca l'any 1720, fill d'un vilafranquí i una ciutadana de València. Rebé la primera formació en l'escola del poble amb un mestre de l'Anglesola (vila aragonesa veïna de Vilafranca, de parla castellana); als nou anys passà a Cantavella (Aragó) on estudià quatre anys de gramàtica i un de retòrica; al setze anys entrà a la Universitat de València i féu tres anys de filosofia i tres de teologia; als vint-i-dos anys es graduà de batxiller i es doctorà a la Universitat de Gandia, posteriorment estudià teologia moral a l'acadèmia de Sant Felip Neri de València i oposità als curats del bisbat de Tortosa fins que aconseguí la rectoral del Boixar (Tinença de Benifassà) on fou ordenat sacerdot, allí residí fins als cinquanta-nou anys, quan tornà al seu poble natal de vicari de la parròquia fins la seua mort l'any 1796.

⁸⁶ "Les festes d'agost: evolució històrica" BRBT II, p.626.

⁸⁷ Barreda Edo (1987) destaca el llatí Gaspar Molés en la segona meitat del segle XVII, a més de Benassal, impartí classes a Borja i altres viles Aragoneses.

⁸⁸ Aliena Miralles (1986: 28)

⁸⁹ Barreda i Edo (1985)

⁹⁰ "Estudis del segle XVIII. El Dr. Antoni Tena, prevere beneficiat de la parròquia de Vilafranca" *Boletín de Amigos de Morella y su comarca* IV 1983-84.